

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ ТА МЕТОДИКИ НАВЧАННЯ

Кваліфікаційна робота

**ЖІНКИ У ДИПЛОМАТИЧНИХ МІСІЯХ ТА ОПЕРАЦІЯХ
РОЗВІДУВАЛЬНИХ СЛУЖБ В ЄВРОПІ 1939-1945 РР. У КОНТЕКСТІ
РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ ЯК СКЛАДОВОЇ
ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ**

Галузь знань 01 «Освіта / Педагогіка»
Спеціальність 014.03 «Середня освіта. Історія та громадянська освіта»

Тарасюк Дарина Віталіївна,
здобувач освітнього ступеня
«магістр»
денної форми навчання

Десятничук Ігор
Олексійович,
науковий керівник,
кандидат історичних наук,
доцент

Рівне – 2025

АНОТАЦІЯ

Тарасюк Д.В. Жінки у дипломатичних місіях та операціях розвідувальних служб в Європі 1939-1945 рр. у контексті реалізації принципу гендерної рівності як складової громадянської освіти \ Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістр. Рівне: РДГУ, 2025. 100 с.

Актуальність обраної теми зумовлюється необхідністю інтеграції гендерного підходу до аналізу історичних процесів, зокрема ролі жінок у дипломатичних та розвідувальних структурах, а також потребою формування сучасної освітньої парадигми, що ґрунтується на принципах рівності, недискримінації й поваги до людської гідності. Дослідження цього питання має не лише історико-пізнавальне, але й суспільно-виховне значення, оскільки сприяє розвитку критичного мислення, усвідомлення ролі жінки у глобальних політичних і соціальних процесах та формує у здобувачів освіти активну громадянську позицію.

Об'єктом дослідження є реалізація принципу гендерної рівності у контексті громадянської освіти на прикладі вивчення жіночого досвіду в умовах війни.

Предмет дослідження - участь жінок у дипломатичних місіях та операціях розвідувальних служб європейських держав у роки Другої світової війни.

Метою дослідження є комплексний аналіз ролі жінок у дипломатичних місіях і розвідувальних службах європейських держав періоду 1939-1945 рр., виявленні гендерних аспектів їхньої діяльності та визначенні педагогічного потенціалу цього досвіду для формування гендерної компетентності та громадянської свідомості учнів у сучасній освітній системі.

У роботі досліджено та проаналізовано діяльність жінок Британії, Франції та Польщі в дипломатичних місіях та розвідувальних операціях. Розкрито

методологічні підходи до вивчення проблеми, зокрема застосування гендерного та міждисциплінарного аналізу. Проаналізовано джерельну базу та стан історіографії у британській, французькій, польській та українській науці.

Результати дослідження можуть бути використані у навчальному процесі середньої та вищої школи, у підготовці навчальних матеріалів з історії та громадянської освіти, а також у подальших гендерно-історичних дослідженнях.

Географічні межі: Велика Британія, Франція та Польща. Британія репрезентує центр управління, Франція – простір практичної діяльності під окупацією. Польща – модель масової організованої жіночої участі у розвідці та підпіллі. Разом ці країни формують цілісну картину європейського жіночого досвіду у дипломатії та розвідці періоду Другої світової війни.

Ключові слова: жінки, дипломатія, розвідка, Друга світова війна, гендерна рівність, громадянська освіта.

ANNOTATION

Tarasiuk D.V. Women in Diplomatic Missions and Intelligence Operations in Europe, 1939-1945, in the Context of Implementing the Principle of Gender Equality as a Component of Civic Education / Qualification Thesis for the Degree of Master. Rivne: RSUH, 2025. 100 p.

The relevance of the chosen topic is determined by the necessity to integrate a gender-based approach into the analysis of historical processes - in particular, the role of women in diplomatic and intelligence structures - as well as by the need to shape a modern educational paradigm grounded in the principles of equality, non-discrimination, and respect for human dignity. The study of this issue has not only historical and cognitive significance but also social and educational value, as it contributes to the development of critical thinking, awareness of women's roles in

global political and social processes, and the formation of an active civic position among learners.

The object of the research is the implementation of the principle of gender equality in the context of civic education, using the study of women's experiences in wartime as an example.

The subject of the research is the participation of women in diplomatic missions and intelligence service operations of European states during the Second World War.

The purpose of the study is to provide a comprehensive analysis of the role of women in diplomatic missions and intelligence services of European states during 1939-1945, to identify the gender aspects of their activities, and to determine the pedagogical potential of this experience for developing gender competence and civic awareness among students in the modern educational system.

The paper explores and analyzes the activities of women from Britain, France, and Poland in diplomatic missions and intelligence operations. It reveals methodological approaches to studying the issue, particularly the use of gender and interdisciplinary analysis. The source base and historiographical state of research in British, French, Polish, and Ukrainian scholarship are examined.

The results of the research can be used in secondary and higher education, in the preparation of teaching materials on history and civic education, as well as in further gender-historical studies.

Geographical boundaries: the United Kingdom, France, and Poland. The United Kingdom represents the center of coordination, France serves as the space of practical activity under occupation, and Poland illustrates a model of large-scale organized female participation in intelligence and underground resistance. Together, these countries form a comprehensive picture of the European women's experience in diplomacy and espionage during the Second World War.

Keywords: women, diplomacy, intelligence, Second World War, gender equality, civic education.

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ANNOTATION.....	3
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ І. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Джерела та історіографія проблеми.....	11
1.2. «Жіноча історія» Другої світової війни в контексті пріоритетів громадянської освіти.....	21
РОЗДІЛ ІІ. ЖІНКИ В СИСТЕМІ БРИТАНСЬКОЇ РОЗВІДКИ	
2.1. Гендерні аспекти розвідувальної діяльності: жінки у МІ5 та МІ6.....	35
2.2. Роль жінок в Управлінні спеціальних операцій (SOE).....	45
РОЗДІЛ ІІІ. УЧАСТЬ ЖІНОК У РУХАХ ОПОРУ В ОКУПОВАНІЙ ЄВРОПІ	
3.1. Жінки у французькому Русі Опору.....	60
3.2. Жінки у підпільних структурах польського Руху Опору.....	74
РОЗДІЛ ІV. ДИПЛОМАТІЯ В УМОВАХ ВІЙНИ: РОЛЬ ЖІНОК-ДИПЛОМАТІВ.....	
85	
ВИСНОВКИ.....	99
ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА.....	104

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Запропонована тема дослідження є надзвичайно актуальною в контексті сучасних історико-педагогічних, культурологічних та соціальних студій. Традиційна історія, побудована на політичних і військових подіях, довгий час залишала жіночий досвід на периферії наукового інтересу. Особливо це стосується таких сфер, як дипломатія та розвідка, які сприймалися як «чоловічі» за своєю природою. Проте сучасні дослідження показують, що жінки відігравали вагому, хоча й часто невидиму роль у забезпеченні інформаційної, комунікаційної та аналітичної діяльності держав під час Другої світової війни. Вони не лише підтримували тил чи виконували допоміжні функції, а й брали безпосередню участь у проведенні розвідувальних операцій, створенні дипломатичних каналів зв'язку, координуванні рухів Опору. Такі постаті, як Вірджинія Голл, Ненсі Вейк, Мадлен Фуркад, Ельжбета Завацька чи Сюзанн Борель, доводять, що жінки не були пасивними учасницями війни, а стали її активними суб'єктами. Вивчення їхнього досвіду дозволяє відновити історичну справедливість і водночас глибше зрозуміти соціальну динаміку воєнного часу, де відбувалася трансформація гендерних ролей, переосмислення понять героїзму, відповідальності та громадянського обов'язку.

Мета дослідження полягає у всебічному історико-педагогічному аналізі участі жінок у дипломатичних місіях та операціях розвідувальних служб у Європі в роки Другої світової війни, виявленні гендерних аспектів їхньої діяльності та визначенні освітнього потенціалу цього досвіду для реалізації принципу гендерної рівності у змісті історичної та громадянської освіти сучасної школи.

Відповідно до мети було сформульовано **завдання дослідження:**

- проаналізувати стан наукової розробленості проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, визначити основні методологічні підходи до її вивчення;

- з'ясувати соціально-історичні, культурні та політичні передумови залучення жінок до дипломатичної та розвідувальної діяльності в європейських державах 1939-1945 рр.;
- охарактеризувати форми, напрями та масштаби участі жінок у розвідувальних операціях і дипломатичних місіях Великої Британії, Франції та Польщі;
- розкрити індивідуальні історії та біографічні приклади жінок-дипломаток і розвідниць, проаналізувати їхній внесок у спільну боротьбу проти тоталітарних режимів;
- визначити особливості функціонування жіночих структур у розвідувальних мережах і дипломатичних відомствах, виявити гендерні бар'єри та стереотипи, що впливали на їхню діяльність;
- з'ясувати педагогічний потенціал теми «Жінки у війні» для формування громадянських і гендерних компетентностей учнів у процесі вивчення історії та громадянської освіти;
- проаналізувати зміст чинних підручників з історії та громадянської освіти на предмет реалізації принципу гендерної рівності, визначити шляхи інтеграції матеріалів про жінок-дипломаток і розвідниць у навчальний процес;
- розробити методичні рекомендації щодо використання результатів дослідження у системі середньої освіти для формування критичного мислення, гендерної культури та активної громадянської позиції учнів.

Об'єктом дослідження є реалізація принципу гендерної рівності у контексті громадянської освіти на прикладі вивчення жіночого досвіду в умовах війни.

Предмет дослідження — участь жінок у дипломатичних місіях та операціях розвідувальних служб європейських держав у роки Другої світової війни.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що воно є однією з небагатьох спроб у вітчизняній історико-педагогічній науці здійснити комплексний аналіз участі жінок у дипломатичних місіях та операціях розвідувальних служб європейських держав періоду 1939-1945 рр. у контексті реалізації принципу гендерної рівності та громадянської освіти. Вперше на основі міждисциплінарного підходу узагальнено й систематизовано історичний досвід участі жінок у дипломатичній і розвідувальній діяльності в роки Другої світової війни у Великій Британії, Франції та Польщі. Ведено до наукового обігу низку маловідомих або недостатньо використаних джерел, що відображають біографічні дані, документальні свідчення та особисті спогади жінок-учасниць воєнних подій. Розкрито гендерні аспекти дипломатичної та розвідувальної діяльності, зокрема вплив соціальних стереотипів і культурних бар'єрів на професійні можливості жінок у воєнних структурах. Таким чином, новизна роботи полягає не лише у розширенні емпіричної бази, а й у формуванні нового аналітичного бачення ролі жінок у глобальних політичних процесах Другої світової війни та їхнього значення у формуванні гуманістичних цінностей сучасної освіти.

Методи дослідження. Передусім застосовано історико-порівняльний метод, який дозволив зіставити умови, форми та масштаби діяльності жінок у дипломатичних і розвідувальних структурах різних європейських. Важливе значення мало використання біографічного методу, який дав змогу відтворити індивідуальні історії жінок-дипломаток і розвідниць. Історико-генетичний метод допоміг простежити еволюцію участі жінок у цих сферах – від початкових етапів війни до її завершення і повоєнного періоду, показати, як змінювалися соціальні уявлення про жіночі ролі та професійні можливості в умовах глобального конфлікту. Джерелознавчий метод став основою для критичного аналізу широкого кола документальних матеріалів. Контент-аналіз було використано для вивчення сучасних підручників з історії та громадянської освіти, з метою виявлення гендерних стереотипів, дисбалансів у поданні історичного матеріалу та визначення потенційних шляхів інтеграції

гендерного підходу в освітній процес. Педагогічний аналіз і синтез дали можливість оцінити освітній потенціал досліджуваної теми. Системний підхід забезпечив цілісне бачення досліджуваного явища як багаторівневої взаємодії історичних, соціальних і освітніх чинників. Узагальнення й інтерпретація отриманих результатів дали можливість сформулювати теоретичні висновки та практичні рекомендації щодо вдосконалення змісту історичної та громадянської освіти на основі гендерно збалансованого підходу.

Практичне значення проведеного дослідження полягає у можливості безпосереднього використання його результатів у сучасній освітній, науковій та виховній практиці. Робота має прикладний характер, адже поєднує історико-науковий аналіз із педагогічними висновками, спрямованими на вдосконалення змісту історичної та громадянської освіти відповідно до принципів гендерної рівності. Насамперед результати дослідження можуть бути використані у процесі підготовки та викладання навчальних дисциплін «Всесвітня історія», «Історія України», «Громадянська освіта», а також курсів за вибором, присвячених темам Другої світової війни, історії дипломатії, прав людини, гендерної рівності чи історії повсякдення. Матеріали про діяльність жінок-дипломаток і розвідниць дозволяють урізноманітнити навчальний контент, зробити його більш багатоперспективним і наближеним до європейських стандартів гуманітарної освіти.

Хронологічні межі: 1939-1945 роки.

У межах магістерського дослідження **географічні межі** окреслено трьома європейськими країнами – Великою Британією, Францією та Польщею. Велика Британія була головним центром координації антинацистського підпілля в Європі. Саму тут діяли МІ5, МІ6 та УСО, які створили й забезпечили підготовку однієї з наймасштабніших у Європі мереж агенток. Франція є ключовим прикладом країни, де Рух Опору відзначався високим рівнем жіночого лідерства, а також наявністю перших жінок-дипломаток. Польща мала найбільшу в Європі підпільну структуру та сформувала потужний жіночий корпус, який поєднував розвідувальні, кур'єрські та дипломатично-

комунікаційні функції. Отже, Британія, Франція та Польща репрезентують найбільш значущі, різноманітні й документально підтвердженні форми участі жінок у дипломатичних і розвідувальних процесах.

Апробація результатів дослідження. Результати наукового дослідження було апробовано під час таких наукових конференцій:

1. XVIII Всеукраїнської науковопрактичної конференції здобувачів вищої освіти та молодих учених «Наука, освіта, суспільство очима молодих», що проходила у місті Рівне 14 травня 2025 року. Тарасюк Д.В., Десятничук І.О., Михальчук Р.Ю. Діяльність жінок в Управлінні спеціальних операцій Великої Британії. Наука, освіта, суспільство очима молодих: Матеріали XVIII Міжнародної науково-практичної конференції здобувачів вищої освіти і молодих науковців. Рівне: РВВ РДГУ.2025. – с. 412-415
2. **Структура та обсяг магістерської роботи.** Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (100 позицій). Загальний обсяг роботи становить 100 сторінок.

РОЗДІЛ І. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. 1. Джерела та історіографія проблеми

Протягом тривалого часу участь жінок у дипломатичній та розвідувальній діяльності залишалася маргіналізованою через домінування традиційного військово-політичного наративу, де ключовими фігурами виступали державні лідери, генерали та чоловічі структури безпеки. Лише із другої половини ХХ ст., зокрема під впливом феміністської історіографії та розширення підходів до вивчення «історії знизу», відбулося переосмислення ролі жінок у глобальних конфліктах. Дипломатична та розвідувальна діяльність жінок залишалася поза увагою, а навіть коли фігурували окремі біографії, вони подавалися як виняток, а не як системне явище. У цей період домінували мемуарні та популяризаторські праці, які лише побіжно фіксували факти жіночої участі. Поворот відбувся у 1980-1990-х роках, коли під впливом гендерних студій історики почали активно аналізувати питання ролей і можливостей жінок у суспільстві. З'явилися дослідження, присвячені діяльності французького Руху Опору, британських і радянських спецслужб, де увагу акцентували на жіночих агентках і зв'язкових. Водночас історіографія залишалася фрагментарною: досліджувалися окремі постаті, такі як Вірджинія Голл чи Ненсі Вейк, але бракувало комплексних порівняльних студій, які б висвітлювали феномен жіночої дипломатії та шпигунства в європейському масштабі.

У. Дж. М. Маккензі створив працю «Таємна історія УСО: керівники спеціальних операцій 1940-1945 рр.»¹, яка була опублікована в 2002 році в Лондоні і фактично є офіційною «секретною історією» Британського Управління спеціальних операцій (SOE) в роки Другої світової війни. Робота виконувалася за дорученням урядових органів з доступом до архівних матеріалів і службових документів, багато розділів ґрунтуються на матеріалах, які довгий час залишалися закритими для широкого загалу: службові

¹ Mackenzie W. The Secret History of the Special Operations Executive: The Special Operations Executive 1940-1945. London: St Ermin's Press, 2020. – pp. 2000.

інструкції, доноси, внутрішня кореспонденція, оцінки операцій. Маккензі фіксує участь жінок у діяльності УСО – їхнє вербування, підготовку, посади (наприклад, кур'єри, радіооператорки, зв'язкові), а також долі тих, хто був захоплений або загинув під час виконання завдань. Водночас його підхід переважно описовий та функціональний: жінки у тексті здебільшого постають як складова оперативної машини УСО (їхні ролі й вклад розглядаються в контексті загальної ефективності відділів і мереж), а не як об'єкт гендерного аналізу чи окрема тема критичної інтерпретації. Іншими словами, Маккензі документує фактологію участі жінок і наслідки для операцій, але не заглиблюється в питання гендерних практик, соціальних уявлень чи специфічного досвіду жінок-агенток у широкому культурно-історичному сенсі.

У контексті досліджень про жінок в УСО після появи Маккензі з'явилися низка біографій й колективних нарисів. Наприклад, книга Робіна Волкера «Жінки, які шпигували на користь Британії: жінки-таємні агенти Другої світової війни»² є прикладом сучасної історіографії, що поєднує популярний виклад із документальною основою. Авторка зосереджується на біографіях восьми жінок-агенток, які діяли під час Другої світової війни, серед яких Віолетта Сабо, Ненсі Вейк, Нур Інаят Хан, Крістіна Гренвіль та інші. Головний акцент зроблено не стільки на інституційній історії чи аналізі структури УСО, як у працях офіційного характеру, а на особистих долях, мотиваціях і випробуваннях цих жінок. У порівнянні з офіційними історіями, де жінки часто згадувалися побіжно чи як складова інституційного механізму, ця книга пропонує більш персоналізований і емоційний погляд.

Стаття Крейга Р. Греллі «Сходження до свободи: особиста подорож слідами Вірджинії Холл»³ висвітлює особистий вимір досвіду Вірджинії Голл, акцентуючи на її винятковій стійкості та символічному значенні для історії

² Robyn Walker, *The Women Who Spied for Britain: Female Secret Agents of the Second World War* (Stroud, Glos.: Amberley, 2014), 120.

³ Craig R. Gralley. *A Climb to Freedom: A Personal Journey in Virginia Hall's Steps. In the First Person. Studies in Intelligence* Vol 61, No. 1, 2017.

жіночого спротиву. Дослідження Алана Маллінсона «Жозефіна Бейкер та видатні жінки-шпигунки, які допомогли виграти Другу світову війну»⁴ переносить акцент на публічні образи жінок-агенток, демонструючи, як їхні культурні й соціальні ролі поєднувалися з розвідувальною діяльністю, а отже, руйнували межі між приватним і політичним.

Стаття Річарда Тоя та Кларісси Сміт «Жінки у тіньовій війні: гендер, клас та MI5 у Другій світовій війні»⁵ є академічним дослідженням, що аналізує участь жінок у діяльності британської служби безпеки MI5 під час Другої світової війни крізь призму гендеру та соціального класу. Автори ставлять у центр уваги питання, як гендерні очікування та класова приналежність формували доступ жінок до розвідувальної роботи, їхні функції та кар'єрні перспективи у структурі спецслужб. Особливий акцент зроблено на тому, що жінки виконували не лише другорядні чи адміністративні ролі, але також залучалися до аналітичної роботи, контррозвідувальних завдань і мали безпосередній вплив на ефективність служби. Водночас дослідники наголошують, що суспільні уявлення про «жіночу працю» ієрархізували завдання, закріплюючи за чоловіками статус стратегічних керівників, а за жінками – ролі «помічниць». Класові чинники відігравали не меншу роль: жінки з вищих соціальних прошарків легше потрапляли на більш престижні посади, тоді як представниці середнього та робітничого класів залишалися обмеженими в можливостях кар'єрного зростання. Автори відзначають, що гендерні та класові бар'єри визначали не лише організаційну структуру MI5, а й загальну культуру служби, у якій жіночі досягнення часто залишалися непоміченими або приписувалися колективу без персоналізації. При цьому вони звертають увагу на амбівалентність становища жінок: попри обмеження, війна відкрила для них нові можливості для професійного розвитку і частково змінила усталені стереотипи про «жіночі» та «чоловічі» професії.

⁴ Allan Mallinson. Josephine Baker and the remarkable women of espionage who helped win the Second World War. Newsletter. Country life, 2025.

⁵ Toy R., Smith C. Women in the Shadow War: Gender, Class and MI5 in the Second World War. Women's History Review, vol 27, no. 5, pp. 688-706.

У польській історіографії питання участі жінок у розвідувальних структурах і дипломатії залишається відносно новим, але поступово виходить на рівень окремого напрямку досліджень. Традиційно військово-розвідувальна тематика у Польщі розвивалася в межах політичної історії, з акцентом на діяльності державних інституцій, військових структур та національно-визвольних рухів. Жіночий внесок у цій сфері довгий час розглядався лише побіжно, у контексті допоміжних чи другорядних ролей. Проте з початку ХХІ століття спостерігається активізація студій, що поєднують історію спецслужб із гендерними дослідженнями. У сфері розвідувальних досліджень поступово з'являються публікації, що стосуються ролі жінок у структурах Армії Крайової, розвідувальних відділів уряду в Лондоні, а також повоєнних спецслужб Польської Народної Республіки. Ці праці здебільшого мають характер мікроісторичних студій, заснованих на архівних документах та усних свідченнях. Їхнє значення полягає у введенні в науковий обіг імен, що довгий час залишалися невідомими або виключеними з офіційного історичного наративу.

В науковому збірнику «Жіноча служба у військових структурах Польської підпільної держави на прикладі Головного командування Служби Перемоги Польщі та Головного командування Союзу Збройної Боротьби»⁶ автори аналізують функціонування структури, що діяла в межах Армії Крайової, підкреслюючи її організаційну чіткість, масштабність і стратегічне значення для спротиву. У книзі простежується широкий спектр завдань, які виконували жінки: від зв'язку та кур'єрської роботи до медичної допомоги й участі в підпільних операціях. Головний акцент зроблено на тому, що жіноча служба в польському русі Опору мала не лише допоміжний характер, а була невід'ємною частиною військової структури. Особлива увага приділена постаті Марії Віттек, яка як керівниця Жіночої військової служби відіграла

⁶ Żuczkowski M. Służba Kobiet w strukturach wojskowych Polskiego Państwa Podziemnego na przykładzie Dowództwa Głównego Służby Zwycięstwu Polski i Komendy Głównej Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej. Służba Kobiet w strukturach wojskowych Polskiego Państwa Podziemnego, 2019.

ключову роль у створенні та підтримці цих формувань. Наголошується, що діяльність жінок у конспіративних мережах була професійною, дисциплінованою й часто пов'язана з високими ризиками, але довгий час залишалася малопомітною в історичній пам'яті. Праця має важливе історіографічне значення, оскільки вводить у науковий обіг архівні документи, свідчення учасниць та аналітичні огляди, що дозволяє побачити жіночий внесок у боротьбу проти окупації не лише як допоміжний, а як повноцінний військовий чинник.

Публікації, створені в останнє десятиліття, свідчать про глибоку переоцінку ролі жінок у національному русі Опору та поступове відновлення історичної справедливості щодо забутих героїнь Армії Крайової. У публікаціях Анни Марцінкевич-Качмарчик - «Жіночий диверсійно-саботажний підрозділ «Диск»»⁷ та «Набір до жіночої допоміжної служби»⁸ - здійснено системний аналіз жіночих формувань, що діяли у складі Армії Крайової. Авторка досліджує функціонування відділу диверсії та саботажу «Диск», створеного для виконання розвідувальних, інформаційних і підривних завдань. Її дослідження базуються на матеріалах Інституту національної пам'яті Польщі і показують складність мережевої структури цієї організації, специфіку підготовки агенток та їхню участь у конкретних операціях. У статті про рекрутацію до Помічної служби жінок авторка акцентує увагу на соціальному складі учасниць, процесі їхнього добору, військовій дисципліні та етичних мотивах вступу до підпільних структур. Завдяки цим роботам стає зрозуміло, що жіночі підрозділи не обмежувалися лише допоміжними функціями – вони виконували розвідувальні, зв'язкові, кур'єрські та аналітичні завдання, часто ризикуючи життям.

⁷ Marcinkiewicz-Kaczmarczyk A. Oddział Dywersji i Sabotażu Kobiet «Dysk». Przystanek historia, Okres historyczny (1939-1945) II wojna światowa – 2024.

⁸ Marcinkiewicz-Kaczmarczyk A. Rekrutacja do Pomocniczej Służby Kobiet. Przystanek historia, Okres historyczny (1939-1945) II wojna światowa – 2024.

Інший аспект представлений у публікації Францішека П. Греца «Ванда – Підривна діяльність та саботаж жінок «Диск»»⁹. Автор створює детальний портрет учасниці підпілля Ванди Герт, показуючи її діяльність у мережі «Диск». Цей матеріал відзначається документальністю і базується на реальних свідченнях та польових звітах, що підсилює його історичну достовірність. Особливе місце у дослідженнях посідає постать Ельжбети Завацької «Зо», якій присвячена монографія Катажини Мінчикоської – «Генерал Ельжбета Завацька «Зо»»¹⁰. Це одна з найґрунтовніших біографій у польській історіографії, що охоплює весь життєвий шлях героїні: від участі у мережі розвідки Армії Крайової та виконання кур'єрських місій між Варшавою і Лондоном до її діяльності після війни та ув'язнення у сталінський період.

Тему післявоєнної репресії щодо учасниць підпілля порушує Войцех Ковальський у статті «Життя з міткою зрадника – трагічна історія капітана Армії Крайової Емілії Малесси»¹¹. Автор відтворює історію капітана Емілії Малесси, яка під час війни керувала відділом зв'язку Армії Крайової, а після війни була звинувачена у співпраці з комуністичною владою. У тексті висвітлено механізм створення пропагандистського образу «зрадниці» та моральні наслідки, що призвели до її трагічної загибелі. Ця робота розкриває складну тему історичної пам'яті та несправедливого трактування жіночого героїзму у післявоєнній Польщі.

Французька історіографія, як і в інших країнах, довгий час майже ігнорувала роль жінок у сферах розвідки та дипломатії. Ці сфери сприймалися як майже виключно «чоловічі», що призводило до того, що участь жінок залишалась «на узбіччі» офіційних історичних наративів. Тим не менш, з кінця ХХ - початку ХХІ століття спостерігається помітне пожвавлення інтересу до теми, особливо в рамках гендерної історії. Франція має декілька добре задокументованих випадків, коли жінки пробивали бар'єри у дипломатичній

⁹ Franciszek, P. Gretz. Wanda – Dywersja i sabotaż kobiet «DYSK». Okruchy Historii, 2022.

¹⁰ Minczykowska K. General Elżbieta Zawacka «Zo» (1909-2009), Toruń-Warszawa, 2014.

¹¹ Kowalski W. Życie z piętnem zdrajczyni - tragiczna historia kpt. AK Emilii Malessy. Historia i Tradycja, 2021.

службі. Наприклад, Сюзанн Борель – перша жінка, яка склала конкурсний іспит до МЗС у 1930 році. Книга Сюзанн Борель «Крізь напіввідчинені двері: або як французьки починали кар'єру»¹² – це мемуар і водночас документальний аналіз, у якому вона описує шлях жінок до дипломатичної кар'єри, власний досвід роботи у МЗС, опір з боку чоловічого середовища та поступове відкриття дипломатичної служби для жінок. Праця має значну історіографічну цінність, адже є першим внутрішнім свідченням жінки-дипломатки про становлення гендерної рівності у французькому зовнішньополітичному корпусі.

Іншим значним напрямом є вивчення жінок-розвідниць та агенток під час воєн, особливо Другої світової, резистансних мереж, окремих підпільних груп. У нових публікаціях з'являються портрети конкретних осіб, аналіз мотивів, умов вступу в таку діяльність, ризиків, методів роботи та засобів взаємодії з союзниками. Нещодавно з'явилися спеціалізовані форуми, журнали, збірники, які зосереджуються саме на темі жінок в розвідці та дипломатії. Видання «Огляд досліджень розвідки», прем'єрний випуск «Жінки в розвідці»¹³, значною мірою спрямоване на збирання таких портретів, аналіз соціальних і культурних передумов, фактора «зрілості» або «стигми», а також оцінку, як жіночий потік у розвідку змінювався залежно від епох (революція, війни, ХХ століття). Дослідники все частіше звертаються до того, як жінки-розвідниці сприймалися суспільством, як їхні історії були представлені чи затушовані у публічній пам'яті. Наприклад, про «жіночий шпіонаж» говорять з погляду стереотипів (шпигунки як *femme fatale*, шпигунки як зрадниці), також оцінюють, як гендерність впливає на доступ до архівів, на наративи героїзму чи зради. Видання «Жінки в розвідці» містить аналіз не тільки біографій, але й міфології шпигунок, уявлень, яких їх оточують.

¹² Borel, Suzanne. *Par une porte entrebâillée: ou, Comment les Françaises entrèrent dans la carrière*. Paris: La Table Ronde, 1972.

¹³ Collectif (sous la direction de Philippe Baumard). *Revue de recherche sur le renseignement*. Tome 1: *Les femmes dans le renseignement*. Paris: Mareuil Éditions, CNAM, 20 mars 2025. 221 p.

Питання участі жінок у дипломатичних місіях та операціях розвідувальних служб у Європі в роки Другої світової війни залишається в українській історіографії майже нерозробленим. У сучасній українській науці бракує спеціальних досліджень, які були б присвячені європейським жінкам-дипломаткам чи агенткам розвідки в контексті міжнародних відносин 1939-1945 рр. Наявні публікації стосуються переважно ширших тем – жінок у Другій світовій війні, жіночого досвіду в умовах окупації, участі жінок у радянських спецслужбах або в національно-визвольному русі на території України. Окремі дослідження присвячені жіночій повсякденності воєнного часу, що дозволяє непрямо розширити рамки розуміння ролі жінок у воєнному середовищі, але вони не дають вичерпної відповіді на питання про дипломатичні місії чи розвідувальну діяльність жінок-європейок. Натомість у міжнародній історіографії такі роботи поступово набувають ваги, адже поєднують гендерний аналіз із історією дипломатії та спецслужб.

В Україні гендерна історія в цілому отримала потужний розвиток у 2000-2010-х роках. Зокрема, студії Оксани Кісь заклали підвалини для осмислення жіночого досвіду XX століття. Дослідження Ірини Склокіної та інших харківських істориків привернули увагу до повсякденного виміру війни та радянської пам'яті про жінок. Марина Ткачук та Олена Стяжкіна аналізували суспільну роль жінки в умовах тоталітаризму та війни. Утім, ці роботи розглядають головним чином радянський або український контекст, а не західноєвропейський чи дипломатичний. Таким чином, сучасний стан досліджень можна охарактеризувати як фрагментарний і дотичний. Існує наукове підґрунтя у вигляді гендерних студій, праць із воєнної історії та історії повсякдення, але вузько спеціалізованої літератури про участь жінок-європейок у дипломатичних місіях та розвідці 1939-1945 рр. в українській науці наразі немає. Це відкриває значний потенціал для подальших досліджень, у тому числі міждисциплінарних, які могли б інтегрувати українську історіографію в ширший європейський науковий контекст.

Щодо джерельної бази, вона є різномірною та багаторівневою. Важливе місце займають архівні матеріали національних спецслужб, зокрема британської MI5 та УСО, французького Бюро центральної розвідки, німецького Абверу та гестапо. Особливе місце займають мемуари та усні свідчення жінок, які брали участь у дипломатичних і розвідувальних операціях. Вони не лише відтворюють події, а й демонструють суб'єктивний вимір досвіду, показуючи, як жінки сприймали свою діяльність, як балансували між службою, особистими ризиками та суспільними очікуваннями. У цьому сенсі усна історія стає не просто джерелом, а й методологічним інструментом для відновлення «мовчазних» голосів, які тривалий час ігнорувала офіційна історія.

Важливим джерелом дослідження є освітній ресурс «Спартак Освітній», який спеціалізується на створенні доступних історичних матеріалів, орієнтованих на академічну й освітню аудиторію. Автором джерела є британський історик і педагог Джон Сімкін. Освітньо-історичний онлайн-ресурс містить масштабну електронну енциклопедію, що охоплює політичну, військову, соціальну та культурну історію XX століття. Публікації Сімкіна є результатом його освітньої діяльності, спрямованої на популяризацію історії у відкритому форматі, але водночас вони спираються на документальні матеріали, архіви, мемуари, урядові звіти та перевірені історичні джерела. Тематичні розділи освітнього ресурсу «Друга світова війна», «Французький рух Опору» та «Жінки на війні» створюють цілісну електронну базу про діяльність жінок-агенток британської спецслужби УСО, учасниць французького Руху Опору, а також про структуру й функції британських розвідувальних відомств MI5 і MI6. Кожна стаття містить докладну біографію певної особи – дитинство, освіту, шлях до служби у спецслужбах або русі Опору, обставини вербування та бойові операції. Матеріали пояснюють, як діяли агентурні мережі у Франції, які саме завдання ставила британська розвідка УСО, якими були взаємини між англійськими, французькими та американськими структурами Опору. Подано хронологічну та географічну

прив'язку подій. У статтях про МІ5, МІ6 та Мережу Проспера описується внутрішня організація цих підрозділів, методи роботи, основні напрямки діяльності (контррозвідка, шифрування, підривна робота, організація підпільних мереж). Центральною темою більшості джерел є участь жінок у Другій світовій війні – не як другорядних осіб, а як повноцінних агентів, організаторок і керівниць. Кожна стаття містить посилання на пов'язані матеріали, документи, фотографії, свідчення очевидців та архівні джерела.

Університетські роботи, магістерські чи докторські дисертації також все частіше порушують ці теми у курсах гендерної історії чи історії війни. Наприклад, в «Sciences Po» є ініціативи і виставки, що переповідають історію жінок-шпіонок у Другій світовій війні. У французькій історіографії тема жінок у розвідці та дипломатії тепер перебуває в активній фазі розвитку. Вона вже не є «маргінальною», як це було раніше. Існують праці, які документують введення жінок до дипломатичної служби, участь у війнах і підпіллі, аналізують юридичні й культурні перепони.

Отже, проведений історіографічний огляд свідчить, що проблема участі жінок у дипломатичній та розвідувальній діяльності в роки Другої світової війни має складну, багаторівневу та нерівномірну традицію вивчення. Від маргінального статусу в класичних політико-військових студіях середини ХХ століття вона поступово перейшла до статусу повноцінного напрямку гуманітарних досліджень у межах гендерної історії, історії воєн і міжнародних відносин. Таке еволюціонування наукових підходів стало результатом зміни парадигми – від описової, фактографічної історії до аналітичної, критичної та інтерпретативної, де жіночий досвід розглядається як невід'ємна складова загального історичного процесу. Загалом, становлення наукового дискурсу щодо участі жінок у шпигунській та дипломатичній діяльності можна умовно поділити на три етапи. Перший охоплює післявоєнні десятиліття, коли жінки постають у джерелах і працях лише як допоміжний чинник військово-політичних структур, а їхній внесок трактується крізь призму героїко-мемуарного наративу. Другий етап, що сформувався у 1980-1990-х роках під

впливом феміністської історіографії, ознаменувався переосмисленням ролі жінки у воєнному та дипломатичному середовищі. Третій, сучасний, період характеризується міждисциплінарністю підходів, зростанням уваги до інституційних, соціокультурних і символічних аспектів участі жінок у розвідці та зовнішньополітичній службі. Західноєвропейська історіографія – насамперед британська та французька – продемонструвала найбільшу динаміку розвитку цього напрямку. У британських студіях центральне місце займає аналіз діяльності УСО та MI5, де жінки поступово перестають бути фоновими персонажами і набувають статусу активних учасниць історичного процесу. Від офіційної історії В. Маккензі до сучасних досліджень Р. Волкер і Тоя-Сміт спостерігається рух від документального опису до аналітичного осмислення гендерних та класових аспектів служби. Польська наукова традиція, натомість, вирізняється акцентом на національно-визвольній тематиці. У центрі уваги дослідників перебувають жіночі формування Армії Крайової, їхня структура, функції та персональні історії учасниць. Українська наука лише починає формувати власний дискурс у цій галузі. Попри значний поступ у розвитку гендерних студій, спеціалізовані роботи, присвячені жінкам у дипломатії та розвідці, залишаються поодинокими.

1.2. «Жіноча історія» Другої світової війни в контексті пріоритетів громадянської освіти

Сучасна громадянська освіта є ключовим інструментом формування демократичної культури, правової свідомості та соціальної відповідальності молодого покоління. Її основне завдання полягає у розвитку активної громадянської позиції, заснованої на усвідомленні універсальних цінностей – свободи, справедливості, гідності та рівності. В умовах суспільних трансформацій і процесу європейської інтеграції України громадянська освіта набуває особливої ваги як механізм формування відповідального громадянина, здатного критично осмислювати політичні, соціальні та культурні процеси, брати участь у суспільному житті та сприяти розбудові інклюзивного

демократичного середовища. Одним із базових компонентів громадянської освіти є гендерна компетентність, що охоплює знання, уміння та цінності, пов'язані з реалізацією принципу рівності прав і можливостей жінок і чоловіків. Вона сприяє усвідомленню гендерної рівності як однієї з фундаментальних засад демократії, а також формує здатність розпізнавати та протидіяти дискримінаційним проявам у повсякденному житті. Освітній процес у цьому контексті покликаний не лише передавати знання, а й створювати умови для осмислення стереотипів, що закріпилися в культурі, мові, підручниках та суспільних практиках.

Проблема гендерної рівності належить до кола ключових соціально-гуманітарних викликів сучасності, оскільки відображає глибинні процеси демократизації, модернізації суспільства та утвердження принципів прав людини. Упродовж XX-XXI століть гендерна тематика поступово трансформувалася з маргінального напрямку соціологічних і культурних досліджень у самостійний міждисциплінарний науковий і освітній дискурс. Її актуальність зумовлена потребою переосмислення усталених соціальних ролей, подолання дискримінаційних практик і створення рівних можливостей для самореалізації особистості незалежно від статі, віку чи соціального статусу.

У системі громадянської освіти гендерна проблематика посідає особливе місце, оскільки саме освіта є тим середовищем, у якому формується світогляд майбутніх громадян, їхнє розуміння свободи, відповідальності та справедливості. Відповідно до Концепції громадянської освіти України¹⁴ та Цілей сталого розвитку ООН¹⁵ (зокрема цілі №5 – «Досягнення гендерної рівності та розширення прав і можливостей усіх жінок і дівчат»), питання гендерної рівності визначається як базова умова сталого розвитку демократичного суспільства. Громадянська освіта має на меті не лише

¹⁴ Концепція громадянської освіти в Україні: схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710-р. Урядовий портал. Офіційний вебсайт Верховної Ради України

¹⁵ Цілі сталого розвитку ООН: Цілі сталого розвитку до 2030 року. Організація Об'єднаних Націй.

інформувати про наявні правові норми, а й формувати ціннісні орієнтації, що ґрунтуються на принципах рівноправності, взаємоповаги та соціальної справедливості.

Застосування гендерного підходу в громадянській освіті має не лише етичне, а й педагогічне значення. Він сприяє розвитку критичного мислення, вміння порівнювати історичні та сучасні форми нерівності, розуміти взаємозв'язок між владою, культурою й соціальними інститутами. Формування в учнів навичок гендерного аналізу дозволяє їм ідентифікувати дискримінаційні моделі у власному середовищі та знаходити конструктивні шляхи їх подолання. Такий підхід створює підґрунтя для виховання громадянина, який усвідомлює не лише свої права, а й обов'язки щодо забезпечення рівності та недискримінації інших. Гендерна проблематика в межах громадянської освіти також має практичний вимір. Вона передбачає створення інклюзивного навчального середовища, у якому дівчата та хлопці мають рівні можливості для самовираження, участі в дискусіях, реалізації лідерського потенціалу. Особливе значення має формування критичного ставлення до медіа- та культурних стереотипів, що закріплюють образи «традиційних» ролей і сприяють нерівності. Освітні проєкти, дискусії, дебати, рольові ігри з тематики прав людини, історії жіночого руху, дипломатії та розвідки під час воєн сприяють не лише пізнавальному розвитку, а й формуванню моральної та емоційної зрілості.

У сучасних умовах громадянська освіта виконує функцію соціального посередника між наукою, культурою та практикою державотворення. Вона має формувати у молоді розуміння, що гендерна рівність не є окремою темою, а інтегральним принципом усіх суспільних процесів. З цієї точки зору, викладання теми «Жінки в дипломатичних місіях і розвідувальних службах у роки Другої світової війни» виходить за межі суто історичного контексту – воно стає прикладом реалізації принципів демократії, партнерства та солідарності. Учні, ознайомлюючись із біографіями жінок-дипломаток і

розвідниць, усвідомлюють, що громадянська активність, патріотизм і професійна компетентність не мають статевих обмежень.

Проблематика «жінка і війна» має особливе значення для викладання історії та громадянської освіти, оскільки поєднує різні аспекти політики, ідеології, соціальних норм, колективної пам'яті та особистого досвіду. Використання цієї теми в освітньому процесі дозволяє розширити межі традиційного історичного наративу й сформувати у школярів критичне мислення, здатність до співпереживання та розуміння складності суспільних процесів. У сучасному суспільстві реалізація принципу гендерної рівності висуває перед освітою важливі завдання, пов'язані з подоланням асиметрії у відображенні соціальних ролей чоловіків та жінок. Одним із ключових чинників цього процесу є зміст шкільних підручників, адже саме вони істотно впливають на формування уявлень школярів про гендерні ролі. Попри розвиток гендерних досліджень і значний науковий доробок, навчальні матеріали здебільшого зберігають стереотипні уявлення про місце жінки й чоловіка у суспільстві. Зокрема, підручники з історії демонструють значний дисбаланс у висвітленні ролі чоловіків і жінок в історичному процесі. Жінки здебільшого представлені у приватній сфері або ж їхня діяльність зводиться до другорядних сюжетів, тоді як провідними постають образи політичних діячів, військових та науковців-чоловіків. У програмі з історії України та всесвітньої історії співвідношення згадок про чоловіків і жінок сягає приблизно 30 до 1. Жіночі постаті, навіть якщо згадуються, часто подані у тіні чоловічих досягнень. Така диспропорція не лише відображає усталені соціальні практики минулого, а й формує викривлене уявлення про роль жінок у суспільстві. Окремі зміни у новітніх підручниках, де подано більше прикладів активної участі жінок у політичному, культурному та громадському житті, свідчать про поступове усвідомлення проблеми. Однак навіть у сучасних виданнях простежується «сексизм в ілюстраціях»: серед портретів історичних діячів

переважають чоловічі образи, що залишає дівчат без позитивних моделей для наслідування¹⁶.

Друга світова війна є зручним і водночас необхідним історичним контекстом для аналізу, адже вона торкнулася практично всіх верств населення та стала визначальною подією для жінок Центрально-Східної Європи. На уроках історії важливо підкреслити, що жінки в умовах війни не були пасивними жертвами, а активно виробляли стратегії виживання, пристосування і спротиву. Це дозволяє показати учням, як у кризових умовах відбувається трансформація соціальних ролей і як особисті рішення впливають на суспільні процеси. Важливим методичним завданням є відмова від спрощених підходів до аналізу теми. Традиційне мислення у межах бінарних опозицій (фронт і тил, цивільні і військові, подвиг і зрада, фемінність і маскулінність) не відображає реальної складності історичного досвіду. Учням необхідно пропонувати матеріали, що демонструють, як у воєнних умовах ці межі стиралися, а жінки поєднували різні соціальні ролі. Таке завдання формує у школярів розуміння багатогранності історичних процесів і навчає уникати стереотипного мислення.

Вивчення жіночого досвіду війни потребує міждисциплінарного підходу, який об'єднує знання з гендерної історії, воєнної історії, історії повсякдення, усної історії та студій пам'яті. У тематику сучасної історичної освіти дедалі важливішим стає інтегрування досвіду жінок, які брали участь у політичних, дипломатичних та військово-розвідувальних процесах. Дослідження жінок у дипломатичних місіях та операціях розвідувальних служб Європи періоду 1939-1945 років дозволяє не лише розширити рамки класичної воєнної історії, але й відкрити нові горизонти для громадянської освіти, де ключову роль відіграє принцип гендерної рівності. Ця тема може бути органічно включена в різні напрями історичних студій, забезпечуючи міждисциплінарність і багатовимірність бачення минулого. У контексті гендерної історії акцент на

¹⁶ Буткалюк Г. Аналіз впливу шкільного підручника з історії на формування гендерної ідентичності учнів старшої школи. *Наукові записки кафедри педагогіки*. Випуск XXXIV. Харків, 2014. - с. 33-35

жінках-дипломатках та агентках розвідки дозволяє вийти за межі традиційного чоловікоцентричного дискурсу. Жінки не лише виконували допоміжні ролі, а й приймали рішення, брали участь у переговорах, організовували розвідницькі мережі та здійснювали ризиковані операції. Їхній досвід виявляє складність гендерних відносин воєнного часу, адже поєднував професійну діяльність із соціальними стереотипами про жіночність, моральність та «природну» роль у родині. Аналіз цього досвіду сприяє розумінню, що гендерні ролі є конструкцією, а не біологічною даністю, і тим самим формує критичне мислення у студентів і школярів. У воєнній історії вивчення діяльності жінок у дипломатії та розвідці дозволяє значно доповнити картину Другої світової війни. Залучення жіночого досвіду показує, що війна була тотальним явищем, де мобілізувалися всі ресурси суспільства. Жінки діяли не лише на фронті як медсестри чи зв'язкові, але й у високих сферах міжнародних переговорів, здійснювали шпигунські місії, забезпечували інформаційний обмін між державами. Таке доповнення дозволяє підважити стереотип про «чоловічу війну» та поглиблює розуміння реального масштабу участі жінок у глобальних конфліктах.

В історії повсякдення ця тема дає можливість простежити, як діяльність жінок у розвідувальних службах та дипломатії впливала на їхнє щоденне життя. Балансування між службою та особистою сферою, між виконанням ризикованих завдань і підтримкою звичного побуту відкриває перспективу для вивчення воєнного повсякдення в нових аспектах. Особливу увагу можна приділити тому, як війна змінювала соціальні практики, які норми жіночої поведінки виявлялися допустимими, а які – табуованими. Це дозволяє інтегрувати тему до ширших досліджень про соціальні трансформації воєнного часу. У площині усної історії тема жінок у дипломатичних і розвідувальних місіях відкриває величезні можливості для збору й аналізу особистих свідчень. Багато жінок, які брали участь у таких структурах, залишали мемуари або передавали досвід наступним поколінням через усні розповіді. Використання цих свідчень у навчальному процесі допомагає

сформувати емоційний зв'язок із минулим і показати учням, що історія складається не лише з «великих подій», але й із людських переживань, рішень та стратегій виживання. Усна історія у цьому контексті також сприяє розвитку емпатії та критичного мислення, адже учні мають справу з різними точками зору, інтерпретаціями та пам'яттю.

У студіях пам'яті жінки-дипломатки та розвідниці постають як символи, що відображають боротьбу за визнання їхньої ролі в історії. Аналіз того, як у різних європейських країнах пам'ятають чи замовчують цих жінок, дозволяє досліджувати механізми колективної пам'яті, політики вшанування та забуття. Уроки, побудовані на цій основі, допомагають зрозуміти, як суспільства формують власну ідентичність через вибіркове збереження минулого. Включення жіночих постатей у публічні наративи зміцнює принцип гендерної рівності, адже демонструє, що історична пам'ять має бути репрезентативною й різноголосною.

Ефективним прийомом у викладанні є робота з особистими історіями та усними свідченнями. Учням необхідно показати, що за кожною історичною подією стоїть унікальний досвід конкретної людини, і саме через особисті свідчення можна глибше зрозуміти вплив війни на людину і суспільство. Це сприяє формуванню емпатії, усвідомлення різноманіття людських виборів і відповідальності за власні рішення. Не менш важливо акцентувати на тому, що жіночий досвід війни був неоднорідним. На уроках варто наголошувати на відмінностях між представницями різних соціальних верств, міст і сіл, етнічних груп, поколінь і релігійних середовищ. Такий підхід дає змогу учням усвідомити складність суспільства і зрозуміти, що поняття «жінка і війна» не зводиться до єдиної моделі поведінки чи одного наративу. Таким чином, методика викладання теми «жінка і війна» в інтегрованому курсі історії та громадянської освіти передбачає міждисциплінарний підхід, критичний аналіз усталених історичних схем, звернення до особистих свідчень, формування емпатії та розуміння соціальної різноманітності. Це не лише поглиблює знання

учнів про Другу світову війну, але й сприяє розвитку їхньої громадянської свідомості, здатності до критичного мислення і толерантності.

Навчальні програми з історії України та всесвітньої історії нині містять теми, що висвітлюють соціальні ролі жінок у контексті ключових історичних подій. Так, під час вивчення Першої світової війни учням пропонується аналіз соціального становища жінок, дітей-сиріт, біженців, військовополонених і поранених на основі текстових і візуальних джерел, що дає можливість розглядати війну як загальнолюдську трагедію. Попри здійснені кроки, дисбаланс у висвітленні історичних постатей за гендерною ознакою залишається. У програмі десятого класу серед сорока п'яти персоналій лише дві представлені жінками, причому обидві зосереджені в темі, присвяченій Другій світовій війні. Такий підхід створює ілюзію відсутності жіночої участі в інших сферах суспільного життя зазначеного періоду. У одинадцятому класі серед сорок однієї історичної постаті лише п'ять належать до жінок, серед яких Катерина Білокур, Тетяна Яблонська, Ліна Костенко, Алла Горська та Марія Приймаченко. Це свідчить про збереження «прихованої дискримінаційної традиції» у підходах до викладання історії, де домінує політична історія з її традиційною концентрацією на діяльності чоловіків¹⁷.

Наприклад, у підручнику «Всесвітня історія. 10 клас» (Полянський, 2018)¹⁸ період Другої світової війни представлений переважно крізь політичну, військову та дипломатичну призму. Основна увага приділяється битвам, стратегіям, міжнародним домовленостям та діям лідерів держав. Такий підхід відтворює традиційну, «чоловічу» модель історії, у якій жіночий досвід і внесок залишаються поза увагою. У розділах, присвячених війні, згадуються масові втрати серед мирного населення, трагедії Голокосту та життя людей в умовах окупації, але роль жінок окреслюється лише побіжно. Підручник

¹⁷ Гринь О. В. Гендерна проблема на уроках історії у старшій школі. Жінки Чернігівщини: історія і сучасність. Жінка в умовах сучасної реальності : самоідентифікація і перспективи. Матеріали XIII обласної науково-практичної конференції, (Чернігів, 25 листопада 2020 р.); за заг. ред. І.В.Дорожкіної. Чернігів : ПАТ «Поліграфічно-видавничий комплекс «Десна», 2020. – с.75

¹⁸ Полянський П. Всесвітня історія (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закл. загальн. середн. освіти. Київ: Грамота, 2018. – с. 200-241

майже не висвітлює діяльність жінок у русі Опору, у партизанських загонах, у військових частинах чи медичних підрозділах. Жіночі історії зведені здебільшого до образу жертви – матері, яка втратила дітей, чи цивільної особи, яка зазнала страждань від окупаційного режиму. Водночас відомо, що Друга світова війна стала переломним моментом у переосмисленні статусу жінки. Мільйони жінок працювали у промисловості, забезпечували тил, брали участь у визвольних рухах, обіймали важливі суспільні функції. У багатьох країнах саме війна стала поштовхом до посилення жіночих політичних і соціальних прав. У підручнику ж цей аспект майже не простежується, що знижує його гендерну збалансованість. Жіночі історії періоду Другої світової війни могли б стати важливим засобом формування у школярів цілісного уявлення про війну як про подію, що торкнулася кожного. Приклади учасниць європейського Опору, розвідниць, лікарток, зв'язкових, а також історії переслідуваних жінок під час Голокосту й масових депортацій дали б змогу учням краще усвідомити багатовимірність воєнного досвіду.

Підручник з «Всесвітня історія. Рівень стандарту» (І. Васильків, 2023 р.)¹⁹ для 10 класу показує, що тема Другої світової війни також подана переважно крізь призму великих політичних процесів, дипломатії та воєнних кампаній. Гендерний підхід у змісті реалізований обмежено: жінки здебільшого залишаються поза увагою, їхня участь у війні згадується епізодично, без глибокого висвітлення ролі чи внеску. У структурі викладу простежується акцент на діях державних лідерів, військових командувачів і політичних рішень, тоді як історії жінок як активних учасниць війни, особливо у сфері розвідки, зв'язку чи дипломатичних місій, представлені недостатньо. Зокрема, у підручнику можна було б розкрити приклади діяльності розвідниць у Французькому Опорі, таких як Мадлен Фуркад, Катрін Діор і т.д., які не лише підтримували канали зв'язку, а й координували мережі агентів. Подібно до цього в Польщі та Югославії діяли жінки, що виконували кур'єрські функції

¹⁹ Всесвітня історія. Рівень стандарту: підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти / І. Д. Васильків, Р. Б. Сіромський, В. В. Островський. Тернопіль : Астон, 2023. – с. 154-174

та брали участь у дипломатичних контактах із союзниками. Тексти не формують у школярів уявлення про те, що війна була спільним досвідом чоловіків і жінок, а внесок жінок у розвідці, зв'язкових і дипломатичних місіях мав значення для загального ходу війни. Тому підручник потребує доповнення фактами про жінок-учасниць Опору та підпілля, що дозволило б зробити виклад більш збалансованим і відповідним сучасним освітнім підходам до гендерної рівності.

У підручнику «Всесвітня історія» для 11 класу (Щупак, 2011)²⁰ також простежується більш традиційний підхід до викладу історії. Основна увага приділяється військовим і політичним аспектам, а жіночі історії подані фрагментарно. Порівнюючи підручники 2018-2023 року з підручником 2011 року можна зробити висновок, що усі три підручники мають спільний недолік у тому, що роль жінок під час Другої світової війни не отримала належного висвітлення. Найбільш послідовно гендерний підхід задекларовано у курсі громадянської освіти, але навіть там він не пов'язаний із воєнною історією. У підручниках з історії жіночий внесок залишається в тіні, що не відповідає сучасним вимогам до реалізації принципів гендерної рівності у змісті освіти. Включення прикладів про жінок-розвідниць, зв'язкових і дипломаток могло б збалансувати виклад матеріалу, зробити його більш цілісним і сприяти формуванню у школярів уявлення про рівнозначність внеску чоловіків і жінок у спільну боротьбу проти тоталітарних режимів. Підхід до вивчення гендерної історії майже не змінився протягом чотирнадцяти років.

Підручник з всесвітньої історії має поєднувати класичний виклад історичних процесів із сучасними підходами, що враховують принципи гендерної рівності, багатоперспективність і розвиток громадянських компетентностей. Такий підручник повинен мати збалансовану структуру, де кожна епоха чи подія подається не лише через політичну й військову історію, але й через соціальні, культурні та гендерні виміри. Особливе місце має

²⁰ Всесвітня історія (рівень стандарту) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти / І. Я. Щупак. К. : УОВЦ «Оріон», 2019. – с. 11-63

посідати висвітлення Другої світової війни, де поряд із традиційними темами представлені історії жінок у дипломатичних місіях, розвідувальних операціях та мережах Опору. Біографії таких постатей, як Мадлен Фуркад, Вірджинія Голл, Ненсі Вейк чи українські жінки-підпільниці, демонструватимуть, що війна була простором рівної відповідальності та внеску незалежно від статі. У підручнику важливо інтегрувати гендерний підхід у всі теми, а не лише в окремі вставки. Це означає показати, що роль жінок і чоловіків була взаємодоповнювальною в різних сферах – від економіки та науки до культури й дипломатії. Таке подання дозволить учням сприймати історію як цілісну й багатовимірну, без прихованих упереджень чи виключень. Окрім текстового матеріалу, підручник має містити ілюстративні блоки, що представляють як відомі, так і маловідомі жіночі постаті, а також уривки з мемуарів, листів і документів, які відображають особистий досвід жінок у різних історичних контекстах. Це не лише підсилює історичну достовірність, а й виховує емпатію, критичне мислення та здатність оцінювати події з різних точок зору. З педагогічної точки зору такий підручник сприятиме формуванню громадянської свідомості, адже приклади активності жінок у розвідувальних і дипломатичних структурах вчитимуть молодь цінувати відповідальність, солідарність і демократичні принципи. Учні зможуть усвідомити, що гендерна рівність – це не абстрактне поняття, а практичний досвід, закладений у самій історії.

Ефективна інтеграція гендерного підходу в навчальний процес можлива шляхом зміщення акцентів під час аналізу історичних подій і явищ, а також застосування форм і методів, які активізують пізнавальну діяльність учнів. Особливого значення набувають інтерактивні методики та дослідницькі форми роботи, що передбачають підготовку учнівських повідомлень, презентацій, індивідуальних та групових проєктів. Вони сприяють не лише формуванню навичок аналізу історичних джерел, але й розвитку інформаційної та цифрової грамотності, комунікативних компетентностей і вміння працювати в колективі. Серед прикладів варто виокремити проєкт, присвячений ролі жінок у русі

опору під час Другої світової війни, а також наскрізний міждисциплінарний проєкт «Жінки у війнах: соціальні статуси і життєві долі». Важливе значення має й проєкт «Історії успіху», спрямований на дослідження прикладів реалізації жінок у різних сферах суспільного життя. Його виконання формує в учнів уміння вибудовувати власні життєві стратегії, розвиває ціннісні орієнтації та сприяє вихованню гендерної толерантності²¹.

Практичні заняття з історії та громадянської освіти створюють широкі можливості для аналізу різномірних джерел – спогадів, листування, фотографій, статистичних даних. Так, вивчення теми «Зміна ролі чоловіка і жінки в умовах війни» забезпечує розуміння соціальних трансформацій у надзвичайних історичних обставинах. Використання візуальних джерел, зокрема плакатів, карикатур, фотографій, сприяє формуванню візуальної та інформаційної грамотності, а також розвитку критичного мислення. Творчі завдання, які передбачають створення щоденникових записів чи листів від імені жінок-учасниць руху опору, забезпечують емоційне занурення в історичний контекст та посилюють ефективність навчання. Історична освіта старшої школи володіє значним потенціалом у сфері впровадження гендерного підходу. Його реалізація сприяє формуванню в учнів уявлень про гендерну рівність як фундаментальний елемент забезпечення прав людини, подоланню стереотипів щодо соціальних ролей, вихованню толерантності та розвитку критичного сприйняття соціально-політичних процесів у національному й глобальному контекстах²².

Включення теми «Жінки в дипломатичних місіях та операціях розвідувальних служб у роки Другої світової війни» до змісту підручників всесвітньої історії є важливим елементом реалізації принципу гендерної рівності у системі громадянської освіти. Залучення до навчального процесу матеріалів про діяльність жінок у сфері дипломатії та розвідки дозволяє відновити історичну справедливість і водночас сприяє формуванню

²¹ Гринь О. В. Гендерна проблема на уроках історії у старшій школі. - с.76

²² Там само. с. 76-77

критичного мислення учнів. Історії жінок, які діяли як агентки підпілля, зв'язкові чи учасниці переговорних процесів, демонструють, що боротьба з тоталітаризмом була спільною справою, де стать не визначала рівень внеску. Такий підхід розкриває багатовимірність історичних процесів і формує у школярів розуміння цінності рівності можливостей.

З педагогічної точки зору включення цієї теми збагачує громадянську освіту, оскільки виховує в учнів повагу до прав людини, незалежно від гендерної належності. Аналіз діяльності розвідниць та дипломаток дозволяє виявити приклади самопожертви, лідерства, відповідальності та стратегічного мислення. Ці якості є ключовими у формуванні активної громадянської позиції молоді та безпосередньо співвідносяться з компетентностями, які має розвивати курс громадянської освіти. Включення теми про жінок у воєнних дипломатичних і розвідувальних операціях сприятиме подоланню стереотипів щодо «чоловічої» та «жіночої» сфер діяльності. Це стане вагомим кроком у реалізації принципу гендерної рівності, оскільки учні бачитимуть, що історичний досвід не можна зводити лише до однієї статевої групи. Такий підхід створює освітній простір, у якому рівність можливостей розглядається не як абстрактне поняття, а як історично підтверджена практика. У перспективі це здатне змінити сприйняття ролі жінок у суспільстві серед молодого покоління, підвищити рівень їхньої громадянської свідомості та критично налаштованого ставлення до дискримінаційних практик.

Таким чином, проведене дослідження дає підстави стверджувати, що громадянська освіта є важливим інструментом формування демократичного світогляду, критичного мислення та соціальної відповідальності молодого покоління. Одним із ключових її компонентів є формування гендерної компетентності, що забезпечує розуміння і практичне втілення ідеї рівних прав і можливостей для жінок і чоловіків. Саме через освітній процес відбувається усвідомлення значення гендерної рівності як невід'ємної складової демократії, соціальної справедливості та прав людини. Важливим висновком дослідження є те, що громадянська освіта виконує функцію посередника між знанням,

культурою та суспільною практикою, формуючи в учнів усвідомлення власної ролі як активних, відповідальних громадян демократичної держави. Гендерний підхід у цьому процесі постає як методологічна основа, що забезпечує реалізацію принципів інклюзивності, недискримінації та справедливості. У цьому контексті особливої ваги набувають методики, що сприяють залученню учнів до дослідницької діяльності, аналізу біографічних і усних джерел, реалізації проєктів, присвячених жіночим історіям, рухам опору чи миротворчій дипломатії. Тематика участі жінок у дипломатичних і розвідувальних місіях є не лише історично значущою, а й педагогічно цінною, оскільки сприяє вихованню поваги до прав людини, гідності та рівності можливостей. Через осмислення жіночих історій учні отримують можливість не лише глибше зрозуміти минуле, а й усвідомити власну відповідальність у побудові справедливого, гендерно збалансованого суспільства.

РОЗДІЛ II. ЖІНКИ В СИСТЕМІ БРИТАНСЬКОЇ РОЗВІДКИ

2.1. Гендерні аспекти розвідувальної діяльності: жінки у MI5 та MI6

Сучасний британський розвідувальний апарат був створений у 1909 році як Бюро секретної служби. Бюро складалося з двох відділень: відділення, яке займалося шпигунством у Великій Британії та її колоніях (MI5) та іноземне відділення, яке шпигувало за кордоном (MI6).

MI5, офіційно Служба безпеки, є внутрішнім агентством контррозвідки та безпеки Сполученого Королівства. Спочатку її роль була досить обмеженою, оскільки секція існувала виключно для забезпечення національної безпеки шляхом контррозвідки. Маючи невеликий штат і працюючи у співпраці зі Спеціальним відділом столичної поліції, служба відповідала за загальне керівництво та виявлення іноземних агентів, тоді як Спеціальний відділ забезпечував людські ресурси для розслідування їхніх справ, арештів та допитів. Перший рік Другої світової війни Служба провела у Вормвуд-Скрабс, перш ніж у 1940 році переїхати до Бленгеймського палацу в Оксфордширі. Одним із перших кроків Вінстона Черчилля після приходу до влади на початку 1940 року було звільнення Вернона Келла, який довго обіймав посаду керівника агентства. Спочатку його замінив неефективний Освальд Аллен Харкер на посаді виконуючого обов'язки генерального директора. Харкера, у свою чергу, швидко замінив Девід Петрі, співробітник Секретної розвідувальної служби (MI6), а Харкер залишився його заступником²³.

Із закінченням битви за Британію та відмовою від планів вторгнення, шпигунський страх послабшав, і політика інтернування була поступово скасована. Це послабило тиск на MI5 і дозволило їй зосередитися на своєму головному успіху воєнного часу, так званій системі «подвійного перехрестя». Це була система, заснована на внутрішній службовій записці, складеній офіцером MI5 у 1936 році, в якій критикувалася давня політика арешту та відправлення до суду всіх ворожих агентів, виявлених MI5. Кілька з них

²³ Simkin J. Second World War. The Home Front. Military Intelligence (MI5). Spartacus Educational Publishers Ltd, 1997-2021.

пропонували перейти до Британії після захоплення; до 1939 року такі прохання незмінно відхилялися. У меморандумі містилися рекомендації щодо спроб «переманити» захоплених агентів, де це можливо, та використовувати їх для введення в оману ворожих розвідувальних служб. Ця пропозиція перетворилася на масштабну та добре налагоджену систему обману під час Другої світової війни²⁴.

Під час війни MI5 завербувала велику кількість агентів, які працювали неповний робочий день. Кількість жінок в розвідці швидко зростала з початком війни, але попри це їх діяльність обмежувалася підлеглими ролями. MI5 займала традиційну гендерну позицію, коли справа доходила до найму та розподілу праці. Перевагу надавали патріотично налаштованим, наполегливим та упередженим чоловікам. Військове минуле, соціальні зв'язки освіта та рід – усе це було обов'язковим для новобранців. Вважалося, що жінки неспроможні ефективно виконувати розвідувальну роботу через поширені культурні переконання, що жінка не зможе керувати своїми емоціями та за будь-якої можливості зрадить Батьківщину попри свої політичні погляди. Під час пошуку новобранців жінок перевіряли ретельніше. Під час Першої світової війни та в міжвоєнний період жінки виконували лише канцелярські функції, однак вони повинні були мати рекомендації від директора школи чи університету, та мати родинні зв'язки. Чоловіки-офіцери збирали інформацію, аналізували розвіддані, адміністративну роботу виконували чоловіки-діловоди, а секретарську роботу та машинопис виконували жінки²⁵.

З 1909 по 1939 рік наймання персоналу в MI5 оберталось навколо статі, соціального класу, освіти, військового досвіду та національності. Наявні записи про вербування в MI5 часів Другої світової війни уривчасті, що не дозволяє прийти до твердого висновку щодо необхідних очікуваних якостей. Більший наголос ставився на університетську освіту. Вербування агентів розглядалося дещо в іншому світлі, новобранців відбирали на основі обставин.

²⁴ Masterman, John Cecil. *The Double-Cross System in the War of 1939 to 1945*. – pp. 1-36

²⁵ Toy R., Smith C. *Women in the Shadow War: Gender, Class and MI5 in the Second World War*. – pp. 1-8

Кожен офіцер розвідки міг вибрати одного «гідного агента» зі свого власного кола друзів. Максвелл Найт, британський розвідник, який очолював MI5, вважав, що «першим критерієм при виборі будь-якого агента, чоловіка чи жінки, має бути адекватність та врівноваженість». Розвідник стверджував, що стать не має значення і критикував «дуже давнє і необґрунтоване упередження проти найму жінок як агентів». З перших його новобранців була лише одна жінка, дружина одного з інших новобранців – місіс Н. Гладстон²⁶.

Тим не менш, офіцери розвідки все ще вагалися щодо найму жінок. У своєму звіті про вербування, Масквелл Найт, записав, що загальний погляд на жінок-агентів у MI5 був таким: «жінки менш розсудливі, ними керують емоції, а не мозок; вони покладаються на інтуїцію, а не на розум». Хоча сам Масквелл Найт зазначав: «з іншого боку, емоційний склад правильно врівноваженої жінки може часто використовуватися в розслідуванні, і насправді інтуїція жінки інколи є корисною і дивовижно чіткою, ця здатність іноді може бути необхідною для офіцера розвідки». Жінки повинні були уникати статевих стосунків заради своїх цілей, тому що «на жаль, якщо чоловік фізично зацікавлений у жінці, він дуже швидко втратить інтерес до неї, як тільки досягне мети». Заохочувалися стосунки, якщо в результаті жінка буде завербована²⁷.

Агентки, як правило, були світськими жінками з хорошими зв'язками, які подорожували в елітних колах – часто авантюристки. Незалежність, інтелект та мужність були серед бажаних якостей при вербуванні агентів в MI5. Жінка-агент під кодовою назвою «Бронкс» відповідала цим якостям. Донька перуанського дипломата Ельвіри Консепсьон Хосефіна Шодуар жила у Франції до 1939 року, а згодом переїхала до Англії, де утвердилася у вищому суспільстві. У 1942 MI6 відправила її через Лісабон до Франції Віші, де вона мала передавати секретні повідомлення тамтешнім контактам. «Бронкс» виконала це завдання якнайкраще. У Франції вона була завербована німецькою

²⁶ Toy R., Smith C. Women in the Shadow War: Gender, Class and MI5 in the Second World War. – p. 9

²⁷ Ibid. pp. 9-14

розвідкою, а в обмін на регулярну оплату, отримала завдання шпигувати за британцями після повернення в Англію. Натомість її перевели до МІ5, де «Бронкс» працювала агентом в системі Подвійного Хреста – контррозвідувальна та дезінформаційна операція Британської служби безпеки (МІ5) під час Другої світової війни. «Бронкс» мала контакти з доступом до міжнародної інформації, що представляло великий інтерес для МІ5. Вважається, що саме оманливі повідомлення Шодуар з Абвером завадили 11-й танковій дивізії підкріпити німецькі війська в Нормандії²⁸.

Під час другої світової війни чисельність персоналу МІ5 значно зросла, переважна більшість нових співробітників були жінками. Криза праці викликана війною призвела до збільшення кількості жінок у британській робочій силі. Посади керівників МІ5 постійно займали чоловіки. Джейн Арчер була призначена в МІ5 у 1916 році на посаду друкарки/діловода, до 1929 року Арчер стала контролером реєстратури та жіночого персоналу. У 1929 році вона стала першою жінкою-офіцером британської Служби безпеки МІ5 та перейшла до відділу V (розслідування та дізнання), де відповідала за розслідування радянської розвідки та підривної діяльності²⁹.

За двадцять три роки служби в МІ5 вона не була підвищена вище своєї посади середнього рівня, як офіцера підрозділу. У 1940-му році Джейн Арчер звільнили за непокору. Жінка одразу ж обійняла посаду в Секретній розвідувальній службі (SIS) і була призначена відповідальною за ірландський відділ у складі V відділу, який займався аналізом розвідувальних даних про підозрілі ірландські політичні організації. Пізніше, під час війни, у 1944 році, Арчер перевелася до IX відділу, який займався радянською та комуністичною контррозвідкою. Кім Філбі, очільник V відділу, у своїх мемуарах «Моя мовчазна війна» писав: «Джейн була, мабуть, найздібнішим професійним розвідником, який будь-коли працював у МІ5. Вона провела значну частину

²⁸ Tweedy N., Day P. How a Peruvian beauty stopped a Nazi tank division in its tracks. The Telegraph. 2005.

²⁹ Andrew, Christopher. The Defence of the Realm: The Authorized History of MI5. London: Allen Lane, 2009. – p.122

свого життя, вивчаючи комуністичну діяльність у всіх її аспектах. Саме вона допитувала генерала Кривицького, офіцера розвідки Червоної армії, який перебіг на Захід у 1937 році, а потім покінчив життя самогубством через кілька років у Сполучених Штатах»³⁰. Пізніше Джейн було звільнено та призначено аналізувати перехоплений радіотрафік зі Східної Європи. Арчер заохочували повернутися до МІ5, і її перевели до відділу С, який займався допуском до секретної інформації³¹.

Тоді як розвідник Мастерман писав, що персонал МІ5 під час війни був «командою та близькими людьми, які працювали гармонійно й безкорисливо, і серед яких ранг мало що значив» історія Джейн Арчер є яскравим прикладом протилежного делегування роботи жінок і поводження з ними в МІ5. Крістофер Ендрю зазначає, що «жодна інша жінка не отримала офіцерського звання до кінця війни, навіть якщо значна кількість виконувала офіцерські обов'язки». Крім того після звільнення Джейн Арчер було прийнято в 1941 році нове положення, що унеможливлювало підвищення жінок до офіцерів. Проте, кількість жінок-офіцерів з 1941 по 1943 рік зросла з 21 до 33. Ці жінки керували іншими жінками та займали канцелярські або допоміжні ролі³².

МІ6, служба зовнішньої розвідки Сполученого Королівства, завдання якої головним чином полягає в таємному зборі та аналізі розвідувальних даних про іноземних громадян за кордоном на підтримку своїх партнерів з організації «П'ять очей». Ця служба походить від Бюро секретної служби, яке було розділене на військово-морський та армійський відділи, які з часом спеціалізувалися на іноземному шпигунстві та внутрішній контррозвідувальній діяльності³³.

Першою жінкою-розвідником МІ6 була перекладачка літератури середнього віку, яка ризикувала своїм життям, шпигуючи за німецькими офіцерами перед Першою світовою війною. Агнес Блейк була відома як «Агент

³⁰ Philby K. My Silent War. The Autobiography of a Spy. Arrow, 1968. – p. 105

³¹ Show ignores woman at heart of story. The Telegraph. 23 April 2003. Archived from the original on 22 October 2014.

³² Toy R., Smith C. Women in the Shadow War: Gender, Class and MI5 in the Second World War. – p. 20

³³ Whitehead Jennifer. Our mission. SIS.

А» в Бюро Секретної служби, яке завербувало її в 1909 році. Її використовували як систему «раннього попередження», щоб вона могла сигналізувати про ймовірне вторгнення або про те, що Німеччина збирається оголосити війну³⁴.

Вербування та підготовка шпигунів у міжвоєнний період були досить неформальними. Лише під час Другої світової війни розпочалася «методична підготовка» агентів, яка була відмінною рисою британської розвідки. Кілька агентів МІ6, як-от МІ5, були колишніми офіцерами колоніальної поліції, тоді як МІ6 демонструвала сильну упередженість проти вербування чоловіків з університетськими ступенями, оскільки університети вважалися в МІ6 bastions «вичерпного інтелектуалізму». Після початку Другої світової війни МІ6 завербувала велику кількість агентів, в тому числі і жінок. Під час Другої світової війни ставлення в МІ6 до жінок було складним і неоднозначним. Жінки працювали переважно в адміністративних ролях, як секретарки, стенографістки, аналітики даних, а також у криптографічних підрозділах. Деякі з них брали участь у перехопленні та дешифруванні повідомлень – зокрема, у Блетчлі-парку (хоч він і не належав МІ6 напряду, але тісно співпрацював із ним)³⁵.

Існувала одна особлива група жінок, чий внесок починає проявлятися вперше. Вони є «секретарками» Секретної розвідувальної служби МІ6. Багато з того, чого досягли жінки (і чоловіки), залишається публічно недоступним. Тепер картина їхньої роботи прояснюється завдяки документам, знайденим у розсекречених файлах, що надходять з Міністерства війни та Міністерства закордонних справ. Це дозволило зазирнути у справжню роль так званих «секретарів» SIS, які працювали у британських бюро паспортного контролю або посольствах за кордоном протягом 1920-х і 1930-х років і пізніше. Секретарі, як і їхній начальник відділку, не отримували формальної розвідувальної підготовки, а мусили навчатися на роботі та розробляти власний метод роботи. Ці жінки стали експертами у своїй галузі та були

³⁴ Hubbard-Hall Claire. *Her Secret Service: The Forgotten Women of British Intelligence*. W&N, 2024 - pp. 22-25

³⁵ Ellison K. *MI6 Section V in WW2*. Britain, 2017. – p. 2

незамінними для збору розвідувальних даних МІ6 та контролю над шпигунськими мережами. Протягом 1920-х та 1930-х років вони здобули досвід у конкретних країнах, де вони були розміщені. Клара Маргеріт «Білл» Холмс, Евелін Стемпер та Бетті Ходжсон – добре освічені, високоефективні та енергійні особистості, які вільно володіли мовами, вони служили в розвідці під час Першої світової війни та продовжили свою роботу після неї. Перебуваючи у Відні у 1920-х та 1930-х роках, вони стали експертами з Австрії, Східної Європи, Німеччини та Італії. Агентки стежили за комуністичними та радянськими шпигунами, які погрожували дестабілізацією демократій Західної Європи та поширенням комуністичної ідеї. До 1930-х років, коли в Німеччині з'явився Адольф Гітлер, вони відстежували нову загрозу, яку становив нацизм. Вони багато подорожували регіоном, регулярно відвідували гірськолижні курорти та здійснювали поїздки до Італії, Чехословаччини, Угорщини та інших частин Східної Європи. Їхні спеціалізовані знання та досвід, не лише в управлінні агентами, а й у певних географічних регіонах Європи, стали незамінними для УСО, МІ5 та МІ6. Їхньою основною роллю було вербування, організація, навчання та нагляд за проникненням агентів та операцій SOE до Австрії через Швейцарію чи Італію, а також місії до Словенії та Югославії. Підвідділи на місцях працювали зі Стамбула, Каїра та Швеції. Перед цими місіями Голмс надала британській розвідці важливі брифінги щодо своїх обширних знань про надійних та ненадійних елементів в Австрії. Її роботу було описано як «найбільш цінну для цієї організації [УСО] у складному завданні проникнення в Австрію з сусідніх країн»³⁶.

Три «секретарі» створили групи опору, забезпечили надійні контакти та створили безпечні житла на час, коли союзні війська вторгнулися в Австрію. В останній рік війни вони організували та контролювали відправку понад 25 колишніх австрійських біженців (євреїв та антинацистів) за лінію фронту до Австрії. Проникнення в Австрію залишалося проблемою протягом усієї війни,

³⁶ Fry H. The «secretaries» of MI6. Engelsberg Ideas, history – 2023.

і, хоча робота X відділу була ускладнена труднощами, наполегливість трьох його старших жінок (Холмс, Стемпер і Ходжсон) принесла певний успіх у найскладніших обставинах тилу ворога.

Однією з найвідоміших та найуспішніших шпигунок МІ6 була Емі Елізабет Торп - англо-американська шпигунка під кодовим ім'ям «Синтія», яка працювала в Британській координації безпеки (BSC), створеній у Нью-Йорку в 1940 році під час Другої світової війни британською Секретною розвідувальною службою (МІ6). Її методом було романтичне спокушання високопоставлених іноземних дипломатів. Народилася Емі Елізабет Торп двадцять другого листопада 1910 року в Міннеаполісі. У 1930 році вийшла заміж за Артура Пака, який був на дев'ятнадцять років старший за неї та був другим секретарем британського посольства у Вашингтоні. Артура Пака перевели до Мадрида напередодні Громадянської війни в Іспанії, де Емі Пак занурилася в секретні операції. Вона допомагала переправляти повстанських націоналістів у безпечне місце, перевозила припаси Червоного Хреста силами Франко, координувала евакуацію персоналу британського посольства з північної Іспанії на есмінці та втручалася в дипломатичні справи. Ця діяльність припинилася, коли друзям-націоналістам донесли про неї як про республіканську шпигунку³⁷.

Восени 1937 року подружжя Паків було призначено до посольства у Варшаві, щоб, за її словами, «стати членом Таємної розвідувальної служби Його Британської Величності». Емі Пак була завербована британською розвідкою. Перебуваючи у Варшаві в 1938 році, вона закрутила роман з молодим, політично активним поляком на ім'я Едвард Куліковський. Нацистська Німеччина щойно анексувала Австрію, і Куліковський сказав їй, що Чехословаччина буде наступною ціллю Гітлера, і що Польща змовилась захопити частину Чехословаччини. Вона передала цю інформацію Джеку Шеллі, агенту Секретної розвідувальної служби в Польщі, і він завербував її

³⁷ Simkin J. British History. Spies and Spymasters. Elizabeth Pack (Cynthia) Spartacus Educational Publishers Ltd, 1997-2021.

як агента МІБ. З причин, які залишаються незрозумілими, восени 1938 року посол наказав їй покинути країну³⁸.

Коли почалася Друга світова війна, Емі Пак покинула чоловіка та відпливла до Нью-Йорка, де їй дали кодове ім'я «Синтія» та доручили відкрити офіс у Вашингтоні, округ Колумбія. Як прикриття вона видавала себе за журналістку. Її першим важливим завданням було переконати двох відомих сенаторів США підтримати законодавство про ленд-ліз для надання військової допомоги британським військам, що перебувають у скрутному становищі. Сенатори Томас Конналлі та Артур Ванденберг були проти ленд-лізу. Спроби Пак вплинути на Конналлі зазнали невдачі, але після кількох зустрічей Ванденберга з «Синтією», він проголосував за ленд-ліз у березні 1941 року. Які засоби використовувала «Синтія», щоб спробувати переконати його, і чи зіграла вона важливу роль у зміні його думки, невідомо³⁹.

Наступним важливим завданням було отримання італійської військово-морської крипти системи. Вона зустрілася з клерком, видаючи себе за репортера, зацікавленого в написанні статті про нього. Після кількох інтерв'ю вона вмовила його дати їй військово-морські шифри в обмін на невелику суму грошей. Військово-морські шифри дозволили британцям розшифрувати італійські повідомлення і, можливо, допомогли їм виграти вирішальну сутичку з італійським флотом у битві біля мису Матапан 28 березня 1941 року⁴⁰.

Наступне завдання «Синтії» забезпечило їй місце в залі слави розвідки. Уряд Віші, створений після розпаду Франції в 1940 році, був налаштований рішуче проти британської влади. Видаючи себе за американську журналістку, «Синтія» розпочала стосунки з Шарлем Бруссом, який був прес-аташе. «Синтії» вдавалося вилучати матеріали та розвідувальні фрагменти. «Синтія» відчувала себе достатньо впевнено, щоб здійснити фальшиве вербування, сказавши Бруссу, що працює на американців. Французький чиновник невдовзі

³⁸ Wilfred P. Deac. WARS ARE NOT WON BY RESPECTABLE METHODS. HistoryNet Retrieved.

³⁹ Blum Howard. The Last Goodnight. New York: Harper Collins, 2016. p. 292-298.

⁴⁰ Lovell, Mary S. Cast No Shadow (Ebook edition, originally published in 1992 ed.). London: Abacus. - pp. 161-171

пропонував своїй коханці посольські телеграми, листи, файли та звіти про діяльність посольства та його особистості. У березні 1942 року «Синтія» отримала завдання - отримати з посольства шифрувальні книги Віші. Шифрувальні книги були замкнені в сейфі, до якого Брус не мав доступу. «Синтія» з Бруссом підкупили нічного охоронця, щоб той дозволив їм вночі заходити до посольства. Зломщик сейфів піднявся до посольства, відкрив сейф, забрав шифрівки для фотографування та повернув їх до сховища до світанку. Розвідувальні дані, отримані з перехоплень Віші, допомогли американцям успішно вторгнутися до Північної Африки під командуванням Віші у листопаді 1942 року⁴¹.

Повідомляється, що «Синтія» пізніше розповідала про свої воєнні роки: «Соромно? Анітрохи, моє начальство казало мені, що результати моєї роботи врятували тисячі британських та американських життів... Це втягнуло мене в ситуації, від яких «поважні» жінки цураються, але я повністю віддалася справі. Війни не виграються поважними методами»⁴².

Отже, під час Другої світової війни ставлення до жінок у британських розвідувальних службах, зокрема MI5 та MI6, було неоднозначним і суперечливим. З одного боку, війна відкрила перед жінками нові можливості через нестачу чоловіків на робочих місцях, особливо у сфері розвідки. З іншого боку, гендерні упередження, дискримінація і патріархальні стереотипи значно обмежували їхню участь у керівних та оперативних ролях. У MI5 жінки виконували переважно канцелярську та допоміжну роботу, хоча з часом деякі (як-от Джейн Арчер) досягали більш відповідальних позицій. Попри свої заслуги, навіть найздібніші співробітниці не отримували підвищень і часто стикалися з кар'єрними обмеженнями. У MI6 жінки, хоч і формально вважалися «секретарками», фактично займалися керуванням агентурними мережами, вербуванням і шпигунською діяльністю. Їхній внесок залишався

⁴¹ Simkin J. British History. Spies and Spymasters. Elizabeth Pack (Cynthia) Spartacus Educational Publishers Ltd, 1997-2021.

⁴² Wilfred P. Deac. WARS ARE NOT WON BY RESPECTABLE METHODS.

засекреченим і недооціненим протягом десятиліть. Відомі приклади, як-от Емі Елізабет Торп, демонструють, що жінки могли успішно виконувати складні завдання й досягати значних результатів у сфері шпигунства. Загалом, хоча жінки зробили вагомий внесок у перемогу союзників, британські спецслужби все ще залишалися гендерно упередженими структурами, в яких жінкам доводилося доводити свою професійну спроможність у багато складніший спосіб, ніж чоловікам. Аналіз діяльності жінок у MI5 та MI6 засвідчує, що навіть в умовах жорсткої гендерної ієрархії вони змогли проявити професіоналізм, ініціативу та відданість своїй справі. Їхня участь у розвідувальних операціях сприяла не лише перемозі у війні, а й поступовому руйнуванню гендерних бар'єрів у сфері безпеки. Хоча офіційне визнання їхнього внеску відбулося значно пізніше, саме під час Другої світової війни було закладено основи для поступового включення жінок до повноцінної розвідувальної діяльності.

2.2. Роль жінок в Управлінні спеціальних операцій Великої Британії (SOE)

Управління спеціальних операцій (англ. Special Operations Executive, SOE) - спецслужба Великої Британії, що проводила розвідувальні та спеціальні операції на території Європи та Південно-Східної Азії в роки Другої світової війни. Заснована 22 липня 1940 року за сприяння прем'єр-міністра Вінстона Черчілля та носило прізвиська «Ополченці Бейкер-стріт», «Таємна армія Черчілля». Політичну відповідальність за новостворену організацію було покладено на міністра економічної війни Г'ю Далтона, а керівництву спеціальних операцій Вінстон Черчилль наказав «підпалити Європу». Метою створення Управління було ведення агентурної та спеціальної розвідки, проведення спеціальних або бойових заходів на території окупованої Європи, пізніше і в окупованій японцями Південно-Східній Азії. Однак головним завданням Управління спеціальних операцій (УСО) було підключення до рухів

опору – передусім французького руху опору⁴³.

Організація УСО постійно розвивалася та змінювалася протягом війни. Спочатку вона складалася з трьох великих відділів: SO1, який займався пропагандою; SO2 займався використанням диверсій, пропаганди та інших нерегулярних засобів для послаблення ворога; і SO3 займався дослідженнями партизанської війни. Єдиний широкий «Операційний» відділ контролював Секції, що діяли на ворожій, а іноді й на нейтральній території, а також відбір і навчання агентів. Розділи, які зазвичай позначаються кодовими літерами або групами літер, призначалися одній країні. Деякі окуповані ворогами країни мали дві або більше секцій, призначених для боротьби з політично різними рухами опору. З метою безпеки кожна секція мала свій штаб і навчальні заклади. Головна штаб-квартира знаходилася на Бейкер-стріт, 64. Управління також утримувало велику кількість навчальних, науково-дослідних та адміністративних центрів⁴⁴.

Управління спеціальних операцій стало однією з перших організацій Великобританії, яка задіяла у збройних сутичках жінок. Залучали не лише для роботи в якості таємних агентів, але й для роботи кодувальниками, зв'язківцями, кондукторами агентів та адміністративним персоналом у закладах підготовки агентів. Загалом Управління налічувало три тисячі двісті жінок, з яких чотириста були офіцерами: чотириста п'ятдесят служило в Допоміжній територіальній службі, шістдесят в Жіночих допоміжних частинах ВВС, а також півтори тисячі служило в Добровільній допоміжній частині жіночого медперсоналу і майже тисячу двісті штатних жінок. Походження агентів варіювалося від аристократів, таких як графиня польського походження Христина Скарбек і Нур Інаят Хан, донька лідера індійських суфіїв, до людей із робітничого класу, таких як Віолетта Сабо⁴⁵.

Управління спеціальних операцій мало три метода підбору кадрів. По-

⁴³ Morris N. The Special Operations Executive 1940 – 1946. BBC. History. 2011.

⁴⁴ Mackenzie W. The Secret History of the Special Operations Executive: The Special Operations Executive 1940-1945. – p. 72

⁴⁵ Ibid. p. 861

перше, були британські піддані, які вільно володіли французькою та англійською мовами і могли зійти за французів. Їх можна було віднайти через особисті знайомства або ж по картотеках військового міністерства, які містили інформацію про людей, що можуть бути придатними для розвідувальної роботи. По-друге, на початку війни була певна кількість патріотично налаштованих людей. Майже всі належали до вищого або середнього класу суспільства, були й аристократи. Агенти такого типу були корисні для зв'язку з неполітичним супротивом, але їх кількість була невелика, а можливості обмежені: вони могли надати лідерів, але не рядових бійців, і наврядче могли завербувати потенційних агентів. По-третє, завербований як британський агент іноземець ставав «британською власністю». Підбором кадрів займалася Віра Аткинс.

Віра Аткинс народилася шістнадцятого червня тисячу дев'ятсот восьмого року в Румунії. У лютому 1941 року вона приєдналася до французької секції Управління спеціальних операцій і працювала помічником Моріса Бакмастера, голови французької секції⁴⁶. Її робота в УСО включала співбесіди з новобранцями, організацію їх навчання та планування прийому у Франції. Одним із її головних завдань було створення історій для прикриття для всіх спецагентів, яких мали відправити на територію, окуповану нацистською Німеччиною. Під час Другої світової війни вона відправила до Франції чотириста сімдесят агентів, у тому числі тридцять дев'ять жінок.

Після війни Аткинс шукала зниклих безвісти агентів УСО та інших співробітників розвідувальних служб, які зникли безвісти в тилу ворога, проводила допити нацистських підозрюваних у військових злочинах, у тому числі Рудольфа Гесса, колишнього коменданта Аушвіц-Біркенау. У листопаді 1946 року повноваження Аткинс було продовжено, щоб вона могла повернутися до Німеччини та допомогти сторонам обвинувачення на судовому процесі у Равенсбрюку, який тривав до січня 1947 року. Крім розшуку зниклих

⁴⁶ Simkin J. Second World War. Women at War. Secret Service. Vera Atkins. Spartacus Educational Publishers Ltd, 1997-2021.

безвісти агентів відділу F, Аtkінс встановив обставини смерті чотирнадцяти жінок, дванадцять із яких загинули в концентраційних таборах⁴⁷.

Навчання було оперативним та секретним. В Британії нараховувалося близько п'ятдесяти навчальних закладів. Для початку необхідно було пройти підготовчу школу в садибі Ванборо поблизу Гілфорда, де проводили низку фізичних і психологічних тестів, навчали тонкощам шпигунства та використання вибухівки, кодів, сигналів, і згодом відсіювали кандидатів, які не підходили для розвідки. В особняках, що простягалися від Хайлендс до Нью-Форест, агентів навчали вбивати голими руками; як маскуватися; як зійти з рейок поїзда; і навіть як вийти з пари наручників за допомогою шматка тонкого дроту та щоденника. Інструктори ретельно вивчали особистість кожної з кандидаток в агенти. Від жінок вимагали хорошу фізичну підготовку, високий рівень інтелекту, управлінські навички, володіння зброєю, стрільбою, метання гранати, вміння читати карти та писати лаконічні звіти. Більшість жінок SOE після початкової підготовки було офіційно призначено до медсестер першої допомоги (FANY) британської армії, інших відправляли для подальшого навчання до Шотландії. Там агенти вчилися розвідувати територію, встановлювати зв'язок між двома містами, надсилати повідомлення завуальованою мовою, вербувати можливих інформаторів. Цей аспект навчання був надзвичайно важливим, оскільки більшість жінок були «кур'єрами», і передача та пошук інформації становила основну частину їхньої роботи⁴⁸.

Агентів УСО відправляли в будь-яку країну, окуповану нацистською Німеччиною, включаючи Францію, Бельгію, Нідерланди, Польщу, Данію та Югославію. Капітан Селвін Джепсон, старший офіцер з вербування наполягав активніше залучати жінок до роботи Управління: «Я відповідав за вербування жінок для роботи, незважаючи на чималий спротив з боку влади. На мою

⁴⁷ Stevenson W. Spymistress: the life of Vera Atkins, the greatest female secret agent of World War II. New York: Arcade Pub.: Distributed by the Hachette Book Group USA, 2007. – p. 105

⁴⁸ Robyn Walker, The Women Who Spied for Britain: Female Secret Agents of the Second World War. – p. 13

думку, жінки набагато краще, ніж чоловіки, для роботи. Жінки, як ви повинні знати, мають набагато більшу здатність до холодної та самотньої мужності, ніж чоловіки. Чоловіки зазвичай хочуть мати з собою пару. Чоловіки не працюють поодиноці, їх життя, як правило, завжди протікає в компанії інших чоловіків. Була опозиція з багатьох сторін, поки вона не дійшла до Черчилля, з яким я зустрічався до війни». У квітні 1942 року Вінстон Черчилль дав дозвіл на відправку жінок із УСО до Франції⁴⁹.

У Франції Управління спеціальних операцій утворило дві секції: секція «F» підпорядковувалася безпосередньо Управлінню в Лондоні (у її лавах були англійці), секція «RF» підкорялася уряду Шарля де Голля та організації «Франція, що бореться» (у її лавах були французи). Були також дві маленькі секції: «EU/P» (поляки у Франції) та «DF» (відповідала за підготовку маршрутів евакуації). Наприкінці 1942 року з'явилася ще одна секція «AMF» зі штабом в Алжирі, яка відповідала за південь Франції⁵⁰.

Основною фігурою відділу «F» була американська леді – Вірджинія Холл. На початку війни працювала водієм у французькій службі швидкої допомоги. У 1940-му році переїхала до Лондона, працювала у військовому міністерстві США шифрувальницею. Знання місцевості, вільне володіння французькою та німецькою мовами, привернули увагу британців. УСО завербувало Вірджинію Холл як свою першу жінку-агента-резидента у Франції. Використовуючи підроблені документи, вигадані імена та працюючи під прикриттям як репортер «New York Post», Вірджинія Холл створила у серпні 1941 р. штаб-квартиру в департаменті Верхня Луара між містами Тулуз та Ліон. Її місія полягала в тому, щоб надавати УСО інформацію про політичні події, економічні умови та народну волю до руху опору в Франції⁵¹.

Вірджинія також виявилася здібною у вербуванні агентів. Агентська мережа Вірджинії Холл була важливим логістичним центром, який передавав

⁴⁹ Vigurs Kate. Mission France: The True History of the Women of SOE. New Haven: Yale University Press. p. 20.

⁵⁰ Mackenzie W. The Secret History of the Special Operations Executive: The Special Operations Executive 1940-1945. pp. 305-317

⁵¹ Simkin J. Second World War. Women at War. Secret Service. Virginia Hall. Spartacus Educational Publishers Ltd, 1997-2021.

інформацію про склади боєприпасів і палива, пересування німецьких військ, промислове виробництво та німецьку базу підводних човнів. Серед її агентів було немало працівниць борделів. Вони працювали вночі. Коли нацистські клієнти засинали, ті фотографували документи і записи, а потім передавали їх. Вірджинія Холл відповідала за підтримку операцій, організацію рухів опору, постачання агентам грошей, зброї та боєприпасів; допомагала збитим авіаторам у втечі та надавала безпечні будинки та медичну допомогу пораненим агентам і льотчикам; планувала та допомагала реалізувати втечі із в'язниць⁵².

Першими жінками-агентками, які були спрямовані до Франції, стали Андре Боррель та і Ліза де Бейсак, яких двадцять четвертого вересня 1942 року десантували до Франції. Андре Боррель була завербована Управлінням спеціальних операцій як британський спецагент під кодовим ім'ям «Деніз», офіційно отримавши посаду прапорщика в медсестрах першої допомоги. Після успішного завершення навчання вона отримала звання лейтенанта. Пробувши кілька днів у французькому Опорі Боррель поїхала до Парижа, щоб приєднатися до нової мережі лікарів Проспера, яку мав очолювати Френсіс Саттіл. Незважаючи на свій юний вік, у березні 1943 року вона стала другим командувачем мережі. Їм вдалося знайти багатьох новобранців для груп опору та сільськогосподарських полів, придатних для таємних посадок літаків і скидання контейнерів зі зброєю. Під час роботи в мережі вона брала участь у широкому спектрі заходів, включаючи створення ланцюгів у Парижі та на півночі Франції. Завдяки її холодному розуму її завжди обирали для найделікатнішої та небезпечної роботи, такої як вербування та організація зустрічей. Лейтенант Боррель також отримала завдання організовувати операції з десантування парашутів і брала участь у кількох переворотках, зокрема в операції проти електростанції Шевілли в березні 1943 року. Двадцять третього червня 1943 року трьох ключових членів мережі Проспера, Андре

⁵² Not Bad for a Girl from Baltimore: The Story of Virginia Hall, U.S. Embassy in Estonia. – pp. 3-7

Боррель, Френсіса Саттіла та Гілберта Нормана, було заарештовано. Андре Боррель була страчена шостого липня 1944 року в Нацвайлер-Штрутгофі⁵³.

Лізу де Бейсак прийняли на навчання в травні 1942 року. Навчання проходило в Больє, де вона навчалася з другою групою жінок, завербованих УСО, включаючи Мері Герберт, Одетт Сансом і Жаклін Нірн. У липні 1942 року їй було призначено до сестринської служби першої допомоги. Місія де Бейсак полягала в тому, щоб «сформувати новий ланцюг і забезпечити центр, куди агенти могли б йти з повною безпекою для отримання матеріальної допомоги та інформації про місцеві деталі», а також організувати доставку зброї з Великобританії для допомоги французькому опору. Протягом одинадцяти місяців, які вона прожила в Пуатьє, вона прийняла та проінструктувала тринадцять новоприбулих агентів УСО та організувала від'їзд агентів, лідерів опору та інших осіб, які таємно подорожували до Англії. Вона зіграла роль археолога-любителя, що дало їй привід подорожувати країною на велосипеді в пошуках стародавніх пам'яток, а насправді визначала можливі зони десантування з парашутами та зони приземлення для 138-ї та 161-ї ескадрилій Королівських ВПС. Вона також створила власну мережу опору, залучивши низку «помічників», включаючи дівчинку-підлітка, яка подорожувала з нею, щоб прикривати її діяльність⁵⁴.

Весною 1941 року Добровільні допоміжні частини жіночого медперсоналу уклали негласну угоду з Управлінням спеціальних операцій. Службовці цих частин повинні були виконувати роботу водіїв, особистих помічників, радистів і т.д. В липні 1941 року це стало звичайною практикою, і по мірі того, як розширювало УСО, розширювалися й допоміжні частини жіночого медперсоналу. Управління спеціальних операцій набуло власну жіночу допоміжну службу. Із двох тисяч сімсот жінок допоміжних частин дві тисячі працювали в УСО: в більшій мірі радистами, деякі жінки були агентами в полі. Добровільні допоміжні частини жіночого медперсоналу були доволі

⁵³ Simkin J. French Resistance. Secret Service. Andrée Borrel. Spartacus Educational Publishers Ltd, 1997-2021.

⁵⁴ Simkin J. French Resistance. Secret Service. Lise de Baissac. Spartacus Educational Publishers Ltd, 1997-2021.

корисними для УСО, професійний рівень службовців був високим⁵⁵.

Багато мереж опору, створених УСО, керувалися по радіоканалу з Британії або однією зі штаб-квартир УСО. Станції радіозв'язку були в Сполученому Королівстві, Середземномор'ї, Африці та Далекому Сході. Основним кадровим джерелом були дівчата, які не досягли призовного віку для військової служби або для роботи в промисловості. З допомогою міністра праці та Добровільних допоміжних частин жіночого медперсоналу було набрано загін молодих жінок, з яких підготували радистів та інших спеціалістів. Курси для сто п'ятдесяти дівчат проводилися в Фолі-Корт в Хенлі. Додатково ще двісті п'ятдесят пройшли підготовку в Лондоні на шифрувальниць. Підготовлених дівчат розподіляли на роботу по базам за кордоном та в Англії. Службу агентки вважали справою відповідальною і почесною⁵⁶.

Навесні 1942 року Одетт Хеллоуз привернула увагу SOE, коли BBC звернулося від імені Адміралтейства до слухачів із проханням надсилати будь-які старі листівки чи фотографії французького узбережжя як джерело розвідданих для майбутніх операцій. Одетт надіслала поштою кілька знімків свого часу в Булоні, додавши записку про те, що вона французенка за походженням і добре знає місцевість. Вона надіслала свого листа до військового відомства помилково. Невдовзі після цього її запросили на співбесіду з Селвіном Джемсоном, офіцером з вербування французького відділу УСО, який невдовзі визнав її потенційну цінність як агента. Одетт була однією з перших жінок, завербованих УСО для роботи під прикриттям. Щоб забезпечити певне «прикриття» у випадку, якщо її заарештують як шпигунку в окупованій Франції, вона приєдналася до медсестер першої допомоги (FANY)⁵⁷.

У жовтні 1941 року її відправили до Франції з наказом допомогти

⁵⁵ Mackenzie W. The Secret History of the Special Operations Executive: The Special Operations Executive 1940-1945. – p. 869

⁵⁶ Ibid. pp. 884-891

⁵⁷ Tickell Jerrard. Odette: The story of a British agent. London, UK: Chapman & Hall. 1956. – p. 9

створити новий маршрут у Бургундії. Протягом наступних кількох місяців вона працювала під керівництвом Пітера Черчілля, організатора УСО у цій частині країни. Шістнадцятого квітня 1943 року Одетт Сансом і Черчілль були заарештовані. Вони стверджували, що є чоловіком і дружиною, і були родичами Вінстона Черчілля. У травні 1944 року, після більш ніж року ув'язнення, її доставили на авеню Фош, щоб приєднатися до групи з семи інших жінок: Андре Боррель, Діани Роуден, Мадлен Дамермент, Йоланди Бікман, Соні Ольшанецький, Віри Лі та Еліани Плюман. Усі вони були колегами-агентами УСО, яких спіймали. Двадцять шостого липня Одетт перевели до жіночого концтабору в Равенсбруку. Через чотири місяці союзники ініціювали її евакуацію. Першого травня 1945 року Одетт відвезли до лінії союзників на Заході⁵⁸.

За свої заслуги Одетт була нагороджена МВЕ – членом Ордена Британської імперії, а в 1946 році вона стала першою жінкою, яка коли-небудь отримала Георгіївський хрест, найвищу невійськову нагороду за відвагу. Один біограф описав її як «прославлену героїню по обидва боки Ла-Маншу». Однак її історія не обійшлася без суперечок. Деякі чиновники не повірили в історію Одетт та поставили під сумнів її чесність. Документи, оприлюднені задовго після війни, свідчать про те, що її начальству довелося боротися за нагородження Одетт, оскільки вона не змогла довести, що її катували нацисти і що вона не зрадила своїх товаришів-агентів.

Ще одним ресурсом для агентури були солдати збройних сил окупованих країн, які втекли з полону або залишили країну, в деяких випадках (в основному французькі прихильники Вільної Франції та поляки) агенти були в першу чергу прихильниками уряду у вигнанні і співпрацювали з УСО насамперед з метою звільнення своєї країни та відновлення поваленої влади⁵⁹.

Христина Скарбек була польським агентом Управління спеціальних

⁵⁸ Simkin J. French Resistance. Secret Service. Odette Sansom. Spartacus Educational Publishers Ltd, 1997-2021.

⁵⁹ Simkin J. Second World War. Secret Service. Prosper Network. Spartacus Educational Publishers Ltd, 1997-2021

операцій, яку характеризують такими термінами, як «найяскравіший шпигун Британії» або «улюблений шпигун Черчилля». З початком Другої світової війни Христина разом з чоловіком прибула до Лондона, де завдяки вмінню легко заводити друзів їй вдалося налагодити контакт із офіцерами Таємної служби розвідки (SIS), які прийняли її до Секції D як британську шпигунку. Влітку 1940 року Секція D була приєднана до Управління спеціальних операцій. Секція D була створена, щоб знайти нові шляхи саботування військових зусиль Німеччини. Це включало поширення антинацистської пропаганди по всій окупованій Європі з використанням агентів у нейтральних країнах для її поширення⁶⁰.

Христину відправили з місією до Угорщини, де необхідно було зібрати інформацію про ситуацію в Польщі та передати її керівникам Управління спеціальних операцій. Вона успішно впоралася з місіями завдяки співпраці з Анджеєм Коверським (також відомим як Ендрю Кеннеді), який переправляв польських солдатів і чиновників з Польщі до Угорщини. Видаючи себе за журналістку Христина перетнула Словаччину та переїхала на лижах через польський кордон до Закопане. Агентка відкрила кур'єрський канал, доставляла пропагандистські матеріали для розповсюдження в польських мережах, а також передавала будь-які розвідувальні дані Лондону. Христині вдалося налагодити тісні стосунки та отримати багато важливої інформації від суперечливої таємної групи під назвою «Мушкетери». Окрім важливої інформації про злочини, скоєні нацистами проти польського та єврейського населення, агентці вдалося провезти мікрофільм із даними про розташування німецьких військ, з яких було зрозуміло, що Німеччина може готуватися до вторгнення в СРСР. Христина була одним з перших агентів, який повідомив війська західних союзників про це. Поряд із виконанням різноманітних пропагандистських завдань для інформаційного агентства Секції D, Христина збирала розвідувальні дані про річковий і залізничний рух між Німеччиною та

⁶⁰ Smith William. WWII Codebreakers and Spies. London: Andre Deutsch. 2019. – p. 24

Румунією, а також стежила за пересуваннями прикордонників на югославському та словацькому кордонах⁶¹.

Під час четвертої спроби перетнути кордон Христину схопили словацькі прикордонники, і хоча їй вдалося втекти, документи та фотографії Христини були передані в гестапо. Через кілька днів її затримали у Будапешті. Завдяки переконливій симуляції симптомів туберкульозу на останній стадії хвороби, розвідниці вдалося вирватися з гестапо, після чого її разом з Коверським негайно перевезли з Угорщини до Румунії. Обоє отримали нові посвідчення та документи: Христина стала Крістін Гренвіль, а Анджей – Ендрю Кеннеді. Разом вони пройшли через Туреччину, Сирію, Палестину до Єгипту і, нарешті, опинилися в Каїрі, який на той час слугував «сховищем» для Східної Європи. У червні 1941 року було офіційно звільнено Христину Скарбек з УСО через попередній зв'язок з суперечливою організацією «Мушкетери» в яку проникли нацисти. Три роки Христина перебувала в Каїрі без завдань або займалася лише другорядними локальними місіями незначного стратегічного значення⁶².

Наприкінці березня 1944 року Христина Скарбек повернулася до служби в УСО приєднавшись до медсестер першої допомоги (FANY). Христина повинна була замінити кур'єра лідера руху опору на півдні Франції – Франсіса Каммертса. Для нового завдання Христина отримала нове ім'я – вона стала Жаклін Арманд, псевдонім «Полін». Шпигунка пройшла спеціальну підготовку, яка включала стрибки з парашутом, рукопашний бій, поводження з вибухівкою та володіння азбукою Морзе. Робота Каммертса та його команди полягала в тому, щоб організувати французьких бійців опору перед операцією «Драгун», яка мала відбутися п'ятнадцятого серпня. Христина отримала завдання спробувати підірвати польських призовників німецької армії, які були розміщені вздовж франко-італійського кордону⁶³.

⁶¹ Mulley C. The Spy Who Loved: The Secrets and Lives of Christine Granville, Britain's first female special agent of the Second World War. Macmillan – pp. 38-118

⁶² Robyn Walker, The Women Who Spied for Britain: Female Secret Agents of the Second World War. – pp. 81-87

⁶³ Escott, Beryl E. The Heroines of SOE. Stroud, Gloucestershire: The History Press. 2010. – pp. 105-106.

Наприкінці 1944 року, напередодні вторгнення союзників у південну Францію, Френсіса Каммертса та двох інших агентів УСО заарештували під час облави. Коли Христина дізналася про це, вона відразу задіяла всі свої зв'язки, щоб витягти товаришів із в'язниці. Після невдалої спроби створити спецпідрозділ для нападу на тюрму у неї виникла інша ідея. Незважаючи на ризик своїм життям, вона подалася до в'язниці гестапо в Діні та представилася дружиною Френсіса і племінницею генерала Монтгомері. Агентка повідомила про близьке вторгнення союзних військ і про те, що французькі партизани стратять гестапівців з особливою жорстокістю, якщо вони не допоможуть їй «чоловікові» і двом іншим арештантам. В обмін на хабар у два мільйони франків і гарантію безпеки для офіцера гестапо та бельгійського жандарма офіцерів УСО було звільнено за кілька годин до запланованої страти. Того вечора BBC транслювало таке коротке повідомлення: «*Félicitations à Paulin*», що в перекладі означає «вітаємо Поліну». Всього через декілька тижнів Христині вдалося переконати близько двох тисяч польських чоловіків, яких змусили вступити до німецької армії, буквально скинути мундири та збунтуватися проти своїх командирів. Незабаром війська союзників звільнили Францію, і місія Христини Скарбек закінчилася. Її викликали назад до Лондона. Через декілька років Христина Скарбек була зарізана ножом у Лондоні п'ятнадцятого червня 1952 року⁶⁴.

Величезна кількість представників усіх класів та видів діяльності стали агентами Управління спеціальних операцій. Так, у секції F працювала індійська принцеса Нур Інайят Хан. Нур була пра-пра-правнучкою Тіпу Султана, мусульманського правителя вісімнадцятого століття, який загинув у боротьбі проти британців. Як агент УСО під кодовим ім'ям Мадлен, вона стала першою жінкою-оператором бездротового зв'язку, яку відправили з Великобританії до окупованої Франції. У листопаді 1940 року Нур приєдналася до жіночих допоміжних військово-повітряних сил (WAAF) і,

⁶⁴ Mulley C. *The Spy Who Loved.* – pp. 326-335

будучи льотчицею 2-го класу, була відправлена на навчання як оператор радіозв'язку. Пізніше Нур Інайят Хан була завербована до відділу F Управління спеціальних операцій, і на початку лютого 1943 року вона була призначена в Управління повітряної розвідки та відряджена до медсестер першої допомоги Йоманрі (FANY)⁶⁵.

Жінки-кур'єри були настільки успішними, що було прийнято рішення використовувати їх також як операторів бездротового зв'язку, що було ще небезпечнішою роботою. У 1943 році очікувана тривалість життя оператора становила шість тижнів. Робота оператора полягала в підтримці зв'язку між ланцюгом на місці та Лондоном, надсилання та отримання повідомлень про заплановані диверсійні операції або про те, де потрібна зброя для бійців опору. Ховаючись як могли, з антенами, розвішаними на горищах або замаскованими під мотузки для прання, вони вистукували Морзе на клавіші передавачів і часто годинами наодинці чекали відповіді про те, що повідомлення отримано. Якщо вони перебуватимуть у ефірі більше 20 хвилин, їхні сигнали, ймовірно, були б сприйняті ворогом, а фургони виявлення відстежуватимуть джерело цих підозрілих сигналів⁶⁶.

Нур продовжувала інформувати Управління спеціальних операцій у Лондоні по радіозв'язку про те, що відбувається у Франції. Після трьох з половиною місяців перебування у Франції агентка була заарештована гестапо. Гестапо змогло зламати її код і надсилати неправдиву інформацію в УСО в Лондоні від її імені, що дозволило їм захопити ще трьох секретних агентів, які висадилися у Франції. Нур потрапила до нацистської Німеччини, де її ув'язнили в Карлсруе. Влітку 1944 року Нур та трьох інших агентів УСО, Йоланду Бікман, Еліану Плюман і Мадлен Дамермент, перевезли до концентраційного табору Дахау, а тринадцятого вересня 1944 року Нур Інайят Хан була страчена разом зі своїми колегами-агентами⁶⁷.

⁶⁵ Simkin J. Second World War. Women at War. Secret Service. Noor Inayat Khan. Spartacus Educational Publishers Ltd, 1997-2021.

⁶⁶ Robyn Walker, The Women Who Spied for Britain. – p. 34

⁶⁷ Helm Sarah. A Life in Secrets: Vera Atkins and the Missing Agents of WWII. – pp. 286-287

УСО було офіційно розпущено 15 січня 1946 року. Під час Другої світової війни роль жінок у воєнних конфліктах зазнала суттєвих трансформацій, особливо в межах спеціалізованих розвідувальних структур. УСО вперше офіційно залучило жінок до виконання небезпечних місій у тилу ворога, що відіграло важливу роль у розвитку гендерної рівності. Завдяки своєму внеску, багато з них стали національними героїнями не лише у Великій Британії, а й у країнах, де вони діяли.

Можна зробити висновок, що на тлі глобального конфлікту, який поставив перед державами завдання мобілізації всіх людських і матеріальних ресурсів, британська розвідка вперше системно інтегрувала жінок у сферу спеціальних операцій. Створене в 1940 році УСО, яке мало на меті організацію саботажу, підтримку рухів опору та підривною діяльність на окупованих територіях, стало інституційною платформою, де жінки змогли проявити професійні, інтелектуальні та моральні якості на рівні з чоловіками. Залучення жінок до діяльності УСО спочатку викликало спротив у традиційно патріархальних військових структурах. Однак практичні обставини війни довели, що жінки здатні ефективно виконувати найскладніші завдання – від вербування агентів і передачі шифрованих повідомлень до участі у підпільних мережах та організації диверсійних операцій. Вони виконували функції радисток, кур'єрів, інструкторок, зв'язкових і навіть організаторів рухів опору. Серед близько трьох тисяч двохсот жінок, які служили в УСО, чотириста мали офіцерські звання, що свідчить про поступове, хоча й обмежене, визнання їхнього професійного статусу. Важливою характеристикою УСО було те, що воно забезпечило жінкам системну військову підготовку, яка включала як фізичні навички, так і спеціалізовані знання зі шпигунства, радіозв'язку, дешифрування, маскування, психологічного впливу. Цей рівень професійного навчання фактично зрівняв жінок і чоловіків у вимогах до ефективності та витривалості. Агентки повинні були не лише зберігати секретність, але й виявляти надзвичайну силу волі, самоконтроль та винахідливість у найнебезпечніших обставинах. Водночас діяльність УСО висвітлила

суперечності у ставленні до жінок у військових структурах. Попри те, що багато агенток були нагороджені високими відзнаками, суспільне визнання їхнього внеску залишалося обмеженим. Після війни значна частина їхніх заслуг була засекречена або применшена, що є свідченням тривалого домінування гендерних стереотипів навіть у середовищі, де жінки довели свою рівність на практиці. Таким чином, роль жінок в Управлінні спеціальних операцій стала не лише етапом у розвитку британської розвідки, а й важливою віхою в історії боротьби за гендерну рівність.

РОЗДІЛ III. УЧАСТЬ ЖІНОК У РУХАХ ОПОРУ В ОКУПОВАНІЙ ЄВРОПІ

3.1. Жінки у французькому Русі Опору

Під час Другої світової війни французька розвідка пережила складний і драматичний період, пов'язаний з поразкою у 1940 році, окупацією значної частини країни та діяльністю уряду Віші. Французька військова розвідка до Другої світової війни складалася з двох окремих бюро. Перше бюро мало на меті інформувати вище командування про стан французьких, союзних та дружніх військ, тоді як Друге бюро готувало розвідувальні дані щодо ворожих військ. Друге бюро Генерального штабу під час Другої світової війни виконувало функції військової розвідки і контррозвідки для Французької Республіки до її падіння у 1940 році. Напередодні Другої світової війни бюро вело активну діяльність проти Третього Райху, маючи агентурні мережі в Німеччині, Італії, Іспанії, Польщі, СРСР, Швейцарії. Друге бюро Генерального штабу активно працювало в Берліні, Празі, Варшаві та Будапешті, використовуючи як власних агентів, так і співпрацюючи з союзниками. Одним із найбільш успішних напрямів була шпигунська мережа в Німеччині, яка інформувала про рухи Вермахту та спостереження за німецько-радянськими відносинами після пакту Молотова-Ріббентропа⁶⁸.

На початку війни бюро налічувало сотні співробітників, включаючи жінок, хоча більшість керівних посад займали чоловіки. Однією з головних функцій жінок у штабі була робота з кодами, дешифруванням і перехопленням ворожих повідомлень. Жінки працювали в командах, які розшифровували німецькі військові телеграми, вивчали документи та карти. Вони мали виняткові навички логічного мислення, лінгвістики та математичного аналізу, а їхня робота часто була вирішальною для ухвалення стратегічних рішень. Секретарки та помічниці офіцерів розвідки використовували доступ до секретної інформації для збору даних, які передавали далі - особливо після

⁶⁸ Claude Faure. «A Brief History of Contemporary French Intelligence and Security Services,» *Revue historique des armées*, no. 247, 2007, pp. 70–81.

окупації. Деякі з них були подвійними агентами або працювали на користь Руху Опору. Польові агентки та кур'єрки перевозили секретні документи, передавали інформацію з окупованих територій, супроводжували агентів або забезпечували прикриття операцій. Багато хто з них діяв під прикриттям медсестер, вчительок, домогосподарок або актрис. Імена жінок, які працювали безпосередньо у Другому бюро Генерального штабу до і під час Другої світової війни, часто залишалися засекреченими або не розголошувалися з міркувань безпеки, а також через довгий час замовчування жіночої участі в розвідці. Після капітуляції Франції в червні 1940 року Бюро офіційно було розпущене, а його архіви частково потрапили до рук німців. Частина співробітників перейшла на службу в режим Віші, інші - втекли до Лондона або Північної Африки, де приєдналися до Вільної Франції де Голля. Частина розвідників Другого бюро Генерального штабу, що не змирилися з колаборацією Віші, приєдналися до Вільної французької розвідувальної служби, створеної за ініціативи генерала де Голля.

Після втечі до Великої Британії Шарль де Голль створив власну розвідку – Бюро Центральної Розвідки та Дії. Воно стало головною службою стратегічної розвідки Вільної Франції. Спочатку воно складалося з однієї секції: Ренсейнжмент (R) під командуванням капітана Андре Мануеля (французька армія), який тісно співпрацював з британською розвідувальною службою МІ6. Згодом були додані й інші відділи: відповідальний за розробку планів розвідки, вербування, підготовку та виконання місій, а також зв'язок з розвідувальною службою МІ6; відділ А/М був відповідальний за розробку, разом з 5-м управлінням генерального штабу, плану військових дій, набір та підготовку агентів «для дій», пошук військових цілей для знищення, організацію зв'язку з агентами на місії та операції з висадки та парашутного десантування, працював спільно з відділом Виконавчого управління спеціальних операцій УСО; Escape (E) -відповідальний за транспортування втікачів або евакуацію французів; відділ, призначений для виявлення та ліквідації ворожих агентів, що проникли в розвідувальні системи Руху Опору

у Франції та Лондоні. BCRA створювало агентурні мережі у Франції та інших окупованих країнах. Інформація, зібрана розвідниками, передавалась до Лондона через радистів, кур'єрів і парашутні групи. Ці дані мали стратегічне значення для планування військових дій союзників, зокрема під час підготовки висадки в Нормандії. Бюро забезпечувало фінансування, зброю, засоби зв'язку та інструктаж для численних груп спротиву у Франції. Завдяки Бюро Центральної Розвідки та Дії проводилися численні диверсійні акти: підтримка залізничних шляхів, складів боєприпасів, саботаж у промисловості. Ці дії дестабілізували німецьку логістику й ускладнювали постачання фронтів⁶⁹.

Попри домінування чоловіків у військових структурах, жінки відігравали ключову роль в операціях Бюро Центральної Розвідки та Дії: як радистки, агентки, кур'єрки, аналітики, зв'язкові, інструкторки. Їхній внесок був не лише значущим, а й часто вирішальним. Жінки були залучені до діяльності Бюро з перших місяців його існування. Через здатність діяти менш помітно у ворожому середовищі, вони стали незамінними. Жермен Тійон – визначна постать французького інтелектуального, антифашистського та гуманітарного руху. Під час Другої світової війни вона стала однією з небагатьох жінок, які поєднали наукову кар'єру з активною участю в розвідці та Рухові Опору, діючи як агентка Бюро Центральної Розвідки та Дії. Її життя стало прикладом мужності, інтелектуальної чесності та громадянської відповідальності. З 1934 до 1940 р. провела кілька польових досліджень у Північній Африці, зокрема в Алжирі, де вивчала життя берберських племен. Цей досвід дав їй розуміння соціальних структур і здатність орієнтуватися в чужому середовищі - важливі навички для розвідниці. Після поразки Франції у 1940 році повернулася до Парижа і долучилася до підпільної мережі «Музей Людини» – однієї з перших організованих антинацистських ініціатив. У цій мережі вона брала участь у виготовленні та поширенні підпільної преси, організовувала втечі військовополонених, збирала інформацію про діяльність окупаційної влади.

⁶⁹ Sébastien Laurent. «The free French secret services: Intelligence and the politics of republican legitimacy». Intelligence and National Security 15.4 (2000) – pp. 19-41.

Після розгрому групи німцями багато її колег були заарештовані й страчені, однак Тійон вдалося уникнути арешту і вона перейшла до глибшого підпілля, встановивши зв'язок із Бюро⁷⁰.

Працюючи на Бюро Центральної Розвідки та Дії, Жермен Тійон координувала підпільні мережі в Парижі, Алжирі та на півдні Франції. Вона передавала інформацію про переміщення німецьких військ, охорону об'єктів, політичну ситуацію, настрої населення. В її обов'язки входило також налагодження зв'язку між окремими підпільними організаціями та контакт з Лондоном. Її діяльність була глибоко інтегрована у французький Опір і мала ключове значення для забезпечення зв'язку з Вільною Францією. У серпні 1942 року Тійон була заарештована гестапо. Вона зазнала допитів, але не видала жодного з учасників мережі. У 1943 році її депортували до концентраційного табору Равенсбрюк у Німеччині. Там вона провела понад півтора року. Попри нестерпні умови, вона організувала взаємодопомогу серед ув'язнених, збирала інформацію про табір, складала списки загиблих і зниклих, намагалася морально підтримати інших жінок. Після звільнення табору Жермен Тійон повернулася до Франції і стала однією з перших, хто почав публічно писати та свідчити про систему нацистських концтаборів. Її книга «Жінки в Равенсбрюку» стала важливим документом пам'яті. Пізніше вона виступала проти тортур у французьких колоніях, зокрема під час Алжирської війни, засуджуючи будь-які форми насильства незалежно від політичного контексту. Її моральна позиція залишалася послідовною: свобода, гідність і правда мали бути основами будь-якого суспільства. Жермен Тійон стала символом того, як наука, мужність і громадянська відповідальність можуть поєднуватися в боротьбі за свободу та справедливість⁷¹.

Івонн Руделлат була однією з перших жінок, які діяли у складі Бюро Центральної Розвідки та Дії під час Другої світової війни. У 1941 році була

⁷⁰ Curtis, Lara R. «1. Introduction: Writing resistance and the question of gender - Charlotte Delbo, Noor Inayat Khan, and Germaine Tillon». *Writing Resistance and the Question of Gender*: Charlotte Delbo, Noor Inayat Khan, and Germaine Tillon. Switzerland: Springer Nature. 2019 - p. 12.

⁷¹ Tillon, Germaine. *Ravensbrück: An eyewitness account of a women's concentration camp*. Translated by Satterwhite, Gerald (Anchor Books ed.). Garden City, New York: Doubleday Publishing, 1975.

відібрана для роботи у Бюро Центральної Розвідки та Дії, який тісно співпрацював із британською службою спеціальних операцій УСО. Вона пройшла інтенсивну підготовку у Великобританії: навчалась шифруванню, технікам конспірації, партизанській справі, стрільбі, рукопашному бою. У березні 1943 року була скинута на парашуті на територію окупованої Франції разом із британським агентом Пітером Черчіллем. Там вона діяла як кур'єрка і зв'язкова, передаючи інформацію, організовуючи підпільні зустрічі, забезпечуючи мережу зв'язку між французьким Опором і Лондоном. У червні 1943 року була заарештована гестапо. Івонн Руделлат померла у травні 1945 року, лише за кілька днів до капітуляції нацистської Німеччини. Після війни її вшанували як одну з героїнь французького Опору. Вона була посмертно нагороджена Орденом Почесного легіону, Воєнним хрестом і Медаллю Опору. Її ім'я викарбуване на пам'ятниках у Франції та Великобританії, а також названо кілька вулиць на її честь⁷².

Бюро було не лише розвідувальною службою, хоча це було важливою частиною її діяльності. Результати, отримані завдяки співпраці з англійськими службами та участь у надсекретній операції «Джедбург» надали Бюро Центральної Розвідки та Дії важливу роль під час висадки та були одним із найбільших козирів генерала де Голля у його відносинах із союзниками. У жовтні 1943 року було завершено об'єднання голлістської BCRA та агентів Другого бюро уряду Віші у Північній Африці. Все це отримало назву Генерального управління спеціальних служб (DGSS), а його керівництво було доручено Жаку Сустелю, колишньому комісару інформації. Колишнє Лондонське Бюро Центральної Розвідки та Дії потім отримало назву Бюро розвідки та дій Лондона (BRAL), яким командував полковник Мануель⁷³.

Після капітуляції Франції, у відповідь на втрату національного суверенітету і жорстоку політику загарбників почав формуватися спротив,

⁷² King Stella. «Jacqueline», Pioneer Heroine of the Resistance, Arms and Armour Press, 1989. – pp. 163-394

⁷³ Sébastien Albertelli. «The BCRA and its agents in France», in Free France, Free France Foundation, Panazole-Lavauzelle, 2005, p. 123-139.

який об'єднав різні політичні сили – комуністів, соціалістів, християнських демократів, анархістів, а також звичайних громадян. Рух Опору у Франції не мав єдиної організації на початку. Існували розрізнені групи, які діяли незалежно, однак мали спільну мету – протистояти нацистам. Ці групи займалися збором розвідданих для союзників, саботажем, підривом залізничних шляхів, виведенням з ладу телеграфних ліній, нападом на колабораціоністів, а також поширенням підпільної преси, яка викривала дії нацистів. Чоловіки та жінки Опору походили з багатьох верств французького суспільства, включаючи емігрантів, науковців, студентів, аристократів, консервативних римо-католиків (включаючи духовенство), протестантів, євреїв, мусульман, лібералів, анархістів, комуністів та деяких фашистів⁷⁴.

Жінки у французькому внутрішньому Опорі відіграли важливу, але недооцінену роль у контексті окупації країни під час Другої світової війни. Вони становили приблизно 15% особового складу Опору, а також були політичними депортованими, і часто займали некомбатанські посади. У довоєнні роки становище жінок у французькому суспільстві маргіналізувало їх у суспільному житті та надавало їм мало незалежності. Вони навіть не були повноправними громадянками. Режим Віші запровадив політику, спрямовану на заохочення жінок народжувати дітей. Також було запроваджено єдину зарплату, а матерям надано доступ до додаткових пайків. Розлучення було складним і навіть було заборонено протягом трьох років після шлюбу. Ці різні фактори частково пояснюють, чому багато бійців опору були молодими жінками, деякі з них були ще підлітками. Вважаючи нездатними користуватися зброєю, жінок часто відводили на небойові посади, такі як офіцери зв'язку, або використовували для розвідки місць розташування та транспортування зброї чи вибухівки перед атаками. Німецькомовні жінки, які втекли від нацизму, з ельзаськими документами вступали до Вермахту для проведення антинацистської пропаганди або диверсійних акцій. Їх також призначали для

⁷⁴ Simkin J. Second World War. The Resistance. French Resistance. Spartacus Educational Publishers Ltd, 1997-2021.

виготовлення вибухівки, часто парами з чоловіком, як-от Борис і Хадасса Лернер, а також для виготовлення фальшивих документів, продовольчих карток, підпільної преси та антинацистських листівок. Мало хто з них обіймав командні посади⁷⁵.

Одним з ключових напрямів діяльності спротиву було зв'язування з Лондоном, де діяв уряд «Вільної Франції» під керівництвом Шарля де Голля. Саме де Голль закликав французів не здаватися і продовжувати боротьбу. З часом він сприяв об'єднанню окремих груп спротиву у більш централізовану структуру – Національну раду спротиву, що була створена в 1943 році під керівництвом Жана Мулена. Це об'єднання стало важливим кроком до формування єдиного фронту боротьби проти окупаційного режиму⁷⁶.

Серед важливих розвідувальних мереж виділялися «Альянс», «Карта», «Мітрідат», «Фратрія», «F2» – кожна зі своєю специфікою і географією діяльності. Вони об'єднували цивільних агентів, офіцерів у відставці, колишніх службовців поліції, залізничників, інженерів та навіть священиків. Їхні звіти часто передавалися радіозв'язком або кур'єрами до Лондона. Радисти були особливо вразливою категорією – їхнє обладнання легко виявляли за допомогою техніки, а спійманих операторів часто катували й страчували. Розвідники Руху Опору діяли в умовах крайньої небезпеки.

Мережа «Альянс» була однією з найвідоміших і найефективніших розвідувальних мереж французького Руху Опору під час Другої світової війни. Її діяльність охоплювала майже всю територію Франції, і вона мала вирішальне значення для забезпечення союзників стратегічною інформацією про пересування, сили та плани німецьких військ. Мережа діяла під егідою Вільної Франції та тісно співпрацювала з британською розвідкою. Це була найбільша мережа, якою керувала жінка в цей період, і понад чверть її членів також були жінками⁷⁷.

⁷⁵ Margaret Collins Weitz. *Les combattantes de l'ombre : Histoire des femmes dans la Résistance*, Paris, Albin Michel. – 1996. – p. 361

⁷⁶ Sébastien Albertelli. «The BCRA and its agents in France», in *Free France*, Free France Foundation, Panazole-Lavauzelle, 2005, p. 123-139.

⁷⁷ Pierre Sandahl. *History of the Alliance network based on the organization's archives, documents and letters*. 1953

Засновницею і керівницею мережі «Альянс» була Марі-Мадлен Фуркаде – молода жінка, яка проявила виняткову мужність, інтелект і організаторські здібності. Вона взяла керівництво мережею після арешту її попередника Жоржа Луїса та зуміла зберегти і навіть розширити її діяльність. Її кодовим ім'ям було «Білка», а агентів організації часто називали за назвами тварин, що допомагало у шифруванні та конспірації. Одним із прикладів успіхів підпільного руху стала її агентка Джінні Руссо, яка переконала офіцера Вермахту намалювати схему ракети та випробувальної станції на Пенемюнде, таким чином розкривши програму ракет Фау-2 для союзників. Коли частина Франції, яка контролювалася Віші, була також окупована Німеччиною, Фуркад декілька місяців була змушена переходити з місця на місце, ховатися в різних містах та містечках, щоб уникнути виявлення. У липні 1943 року Марі-Мадлен Фуркад виїхала до Лондона, де співпрацювала з британською розвідкою, зокрема через свого товариша Кеннета Коена, офіцера МІ6, відповідального за співпрацю з французькою розвідкою. Хоча вона хотіла повернутися до Франції, офіцери контролю змусили її залишитися в Англії до липня 1944 року⁷⁸.

«Альянс» спеціалізувалася на військовій розвідці. Її агенти передавали до Лондона детальні дані про концентрацію німецьких військ, схеми оборонних споруд, рухи потягів із технікою та живою силою, а також відомості про нову зброю. Зокрема, мережа змогла надати інформацію про місцезнаходження секретної бази німецьких ракет V-1 і V-2, що стало критичним для бомбардувань цих об'єктів. Діяльність агентів «Альянс» була надзвичайно небезпечною. У період 1941-1944 років гестапо провело масштабну операцію з розкриття мережі. Багато її учасників були заарештовані, піддані тортурам і страчені або депортовані до концтаборів. Попри це, структура мережі була настільки добре організована, що після кожного удару вона відновлювалася й продовжувала роботу. Марі-Мадлен Фуркаде зуміла уникнути арешту кілька

⁷⁸ Simkin J. Second World War. Women at War. The Resistance. Marie-Madeleine Fourcade. Spartacus Educational Publishers Ltd, 1997-2021.

разів і зберегла керівництво мережею до самого звільнення Франції. Після війни її роль визнали на державному рівні, хоча довгий час її внесок був менш відомий широкій громадськості, ніж участь чоловіків у розвідці. Мережа «Альянс» стала символом організованості, самопожертви й героїзму в умовах жорстокої окупації. Її діяльність суттєво посилила позиції Руху Опору і прискорила визволення Франції⁷⁹.

Мережа «Карта» була однією з перших і водночас найзагадковіших розвідувальних мереж французького Руху Опору під час Другої світової війни. Її діяльність припала на ранній період окупації Франції і стала спробою створити широку підпільну армію, яка мала підготуватися до повстання проти нацистів. Назва мережі походила від імені її засновника – Андре Жиро, відомого як колишній офіцер французької армії, інженер і політик, який мав широкі зв'язки в ділових і військових колах. На відміну від багатьох інших розвідувальних структур спротиву, «Карта» була орієнтована не лише на збір інформації для союзників, а й на організацію підпільного війська чисельністю до 300 тисяч осіб. Жиро вважав, що можна підготувати збройне повстання проти німців одночасно по всій Франції, і вів переговори з британською спецслужбою УСО, пропонуючи їм підтримку та мережу зв'язків. Однак попри амбітні плани, діяльність «Карта» мала численні недоліки. Мережа страждала від недостатньої конспірації, надмірної централізації та відсутності досвіду в організації підпільної роботи. Одним із головних прорахунків став витік інформації: список із іменами понад двох тисяч потенційних учасників спротиву. Цей інцидент завдав величезної шкоди не лише мережі «Карта», а й загалом руху спротиву у Франції, оскільки викриття імен призвело до численних арештів⁸⁰.

Мережа почала занепадати ще до середини 1943 року, коли стало зрозуміло, що її централізована модель не витримує тиску з боку окупаційної

⁷⁹ Marie-Madeleine Fourcade. *L'Arche de Noé*, t. 2, Paris, éditions Fayard, coll. «Le Livre de poche» (no 3140), 1971 (réimpr. 1998) (1re éd. 1968) – pp. 206-410

⁸⁰ Foot M.R.D. (1976). *SOE in France*. London: Her Majesty's Stationery Office. – p. 214

адміністрації. Британська розвідка, яка спочатку розглядала «Карта» як головного партнера у Франції, втратила до неї довіру і переорієнтувалася на інші структури, зокрема мережу «Альянс». Сам Андре Жиро згодом перейшов до лав Вільної Франції, де продовжив працювати як військовий і політичний діяч, проте його роль у спротиві залишалася суперечливою. Попри те, що «Карта» не досягла запланованих масштабів і зазнала провалу як розвідувальна мережа, її історія є важливим епізодом у розвитку французького Руху Опору⁸¹.

Історія мережі «Карта» не містить такої великої кількості добре задокументованих жіночих імен, як, наприклад, мережі «Альянс» чи «F2», оскільки вона існувала недовго, діяла переважно в ранній період окупації та зазнала швидкого розгрому через прорахунки в безпеці⁸². Проте відомо, що жінки все ж відігравали роль у цій мережі – як кур'єрки, зв'язкові та помічниці організаторів. Антуанетта Сакс була однією з небагатьох жінок, які відіграли помітну роль у ранніх етапах французького Руху Опору під час Другої світової війни, зокрема в межах мережі «Карта». Її діяльність поєднувала як інтелектуальну, так і практичну складову спротиву, і вона належала до того невеликого кола жінок, які брали участь у стратегічних контактах із британською розвідкою та в організації передачі інформації за кордон. Антуанетта мала швейцарсько-єврейське походження, володіла освітою і добрим знанням мов, що дозволило їй швидко стати важливою фігурою в тіньовій політичній роботі. Вона тісно співпрацювала з Андре Жиро і фактично була його довіреною особою. Саме вона супроводжувала і брала участь у переговорах з британською спецслужбою УСО, намагаючись переконати Лондон у тому, що мережа «Карта» здатна організувати збройний спротив і має потенціал стати основною французькою структурою Опору⁸³.

Одним із її важливих завдань була організація кур'єрських каналів і пошук

⁸¹ O'Connor Bernard. *SOE Heroines*, Gloucestershire: Amberly Press, 2018. – p. 105

⁸² Ibid. p. 105

⁸³ Pierre Péan. Laurent Ducastel: Jean Moulin, the ultimate mystery, Paris: Albin Michel, 2015.

безпечних маршрутів для зв'язку з Лондоном. Вона неодноразово супроводжувала важливих агентів, передавала повідомлення, шифри, а також сприяла переправленню інформації через Іспанію. Її активність відзначалася особистою відвагою, оскільки вона знала, що будь-яке перехоплення чи арешт можуть закінчитися тортурами або смертю. У той час, коли багато чоловіків працювали переважно у військовій чи технічній сфері спротиву, Антуанетта діяла на перетині політичної дипломатії, розвідки і логістики. Вона не просто виконувала доручення, а фактично формувала контакти між французьким підпіллям і британською стороною, відіграючи роль посередниці в надзвичайно делікатних переговорах. Попри її активність і значущу роль, доля Антуанетти Сакс після краху мережі залишається недостатньо дослідженою. Відомо, що вона відійшла від активної участі в Опорі після серії арештів і викриттів, які паралізували структуру Жиро. Загалом більшість жінок, які діяли в мережі «Карта», залишилися в тіні через короткий час існування мережі, її розгром і слабку фіксацію учасників⁸⁴.

Служба «Мітрідат» була воєнною розвідувальною мережею, створеною у червні 1940 року за ініціативою британської розвідки. Засновником став П'єр-Жан Ербінжер, який очолив операції у Франції, Бельгії та Північній Італії. Мережа збрала понад півтори тисячі агентів і з часом приєдналася до Французького Центрального бюро розвідки та дій. «Mithridate» займалася збором військової інформації для союзників, включно з відомостями про рух німецького флоту, позиції ракетних установок, ворожу інфраструктуру й аеродроми. Велика частина даних стосувалася підготовки вторгнення в Нормандії, а також операцій у Середземноморському регіоні. П'єр-Жан Ербінжер був не тільки організатором, а й активним учасником. Зокрема, він особисто проводив спостереження за італійським флотом за допомогою вітрильника. Його робота дозволила британцям провести ефективні атаки на італійські кораблі. Мережа охоплювала великі території Франції, включаючи

⁸⁴ Foot M.R.D. SOE in France. – pp. 204-206

Паризький регіон, Бретань, Нормандію, Бордо, Тулузу, Марсель, Альпи та Корсику. Діяли десятки підмереж, які координувалися центральним штабом із підтримкою британських спецслужб⁸⁵.

Служба активно діяла до завершення війни. За цей час у її лавах перебували майже дві тисячі осіб. Багато хто загинув або був депортований. Кілька агентів отримали високі нагороди за мужність і внесок у визволення Франції. Однією з ключових операцій стала «Айєша» навесні 1944 року. Тоді мережа отримала нове обладнання для зв'язку з Лондоном. Проте під час передач гестапо влаштувало облаву й заарештувало велику частину учасників. Багато з них загинули або були вивезені до концтаборів, частина вижила і змогла повернутись до роботи. Відомими членами мережі були Андре Аалберг, Лор Діболь, Франсуа Біношо, Рогатьєн Готьє та багато інших. Кожен із них відповідав за різні напрямки, включно з адміністративною роботою, радіозв'язком і польовими операціями. У Центральній Франції особливо активно була родина Пробст-Гужар, які виконували функції зв'язкових агентів, забезпечували прихисток, транспортування та зв'язок з іншими осередками мережі. Попри втрати, мережа зберігала активність і координувала дії навіть після арештів частини учасників. Після завершення війни мережа «Мітрідат» залишалася менш відомою, ніж інші, проте її внесок у розвідку й підтримку союзницьких операцій був визначальним і заслуговує на визнання⁸⁶.

«Фратрія» була створена у квітні 1942 року, і швидко набула стратегічного значення в системі зв'язку між окупованою Францією та союзниками. Основною метою мережі було збирання та передача інформації про пересування німецьких військ, постачання, логістику та стратегічні об'єкти на півночі й заході Франції. Мережа складалася з великої кількості агентів, серед яких були залізничники, селяни, вчителі та колишні військові. Усі вони діяли підпільно, з ризиком для життя. «Фратрія» передавала до Лондона сотні

⁸⁵ Dornel Laurent. Passages et frontières en Aquitaine: expériences migratoires & lieux de transit (in French). PURPA, 2018 - p. 17.

⁸⁶ Ibid. p. 17.

повідомлень щоденно, використовуючи кур'єрів, радіозв'язок та іноді навіть таємні шифри, написані на цигарковому папері. У лютому 1944 року керівництво мережею перебрав на себе Антуан Мазюрель. Він розділив мережу «Фратрія» на вісім автономних підмереж, щоб зменшити ризики у випадку арештів і зрад. Така децентралізація дозволила мережі зберегти ефективність навіть під тиском гестапо.

Жінки працювали агентками розвідки, кур'єрами, а іноді й керівницями осередків. У той самий час керівництво, здебільшого чоловіче, не завжди визнавало їхній рівноправний статус у структурі мережі. У післявоєнний період їхній внесок часто зводився до «допоміжних ролей», хоча багато з них зазнали катувань, ув'язнення чи загинули. Попри це, в умовах бойових дій і підпілля, практичне ставлення часто переважало над формальними упередженнями. Жінка, яка доводила свою спроможність діяти як шпигунка, координаторка чи радистка – мала повагу в колі Опору. У цьому сенсі «Фратрія» була серед тих мереж, де жінкам давали шанс проявити себе, особливо у критичні моменти.

Одним із визначних прикладів мужності є історія Алікс де Монтальмберг – учасниці мережі «Фратрія», яка після арешту та заслання до концентраційного табору повернулася до діяльності після втечі. Алікс де Монтальмберг була представницею аристократичної родини у Франції, яка долучилася до руху Опору під час нацистської окупації країни. Алікс брала участь у передачі стратегічно важливої інформації, а також у забезпеченні зв'язку між підпільними осередками та Лондоном. Вона часто подорожувала з фальшивими документами, перетинала контрольні пункти та діяла під прикриттям. Її аристократичне походження, хороші манери та мовна культура дозволяли залишатися непідозрюваною в очах нацистів. У 1944 році, під час однієї з операцій у Північній Франції, вона була арештована гестапо. Після допитів її відправили до концтабору. Там вона провела кілька місяців, зазнала принижень і тортур, але не видала жодної інформації. Після звільнення табору союзниками вона повернулася до Франції, де активно брала участь у

поширенні пам'яті про Рух Опору. Відомо, що вона не прагнула публічного визнання, хоча її діяльність була відзначена урядовими нагородами Франції. Вона також підтримувала молодих істориків та журналістів, які займалися вивченням участі жінок у Русі Опору⁸⁷.

Таким чином, період 1940-1944 років став випробуванням для всієї нації, коли після поразки й окупації країна втратила державний суверенітет, але не зламала духу спротиву. У цих умовах розвідувальні служби, зокрема Друге Бюро, Бюро Центральної Розвідки і Дії, а також численні мережі Опору, стали основою організованої протидії ворогу. Їхня діяльність мала стратегічне значення для військових операцій союзників і водночас стала символом громадянської мужності. Важливим висновком є те, що французька розвідка не припинила існування навіть після офіційного розпуску Deuxième Bureau у 1940 році. Її кадри, частина яких емігрувала до Лондона, стали основою новоствореного Бюро Центральної Розвідки і Дії, яке діяло під керівництвом генерала Шарля де Голля. Саме ця структура стала ядром Вільної Франції, забезпечивши інформаційний, військовий і політичний зв'язок між Лондоном і окупованою територією. Координація з британською розвідкою МІ6 і службою спеціальних операцій УСО дала можливість проводити диверсійні операції, підтримувати підпільні групи зброєю, фінансами та засобами зв'язку. Мережі «Альянс», «Карта», «Мітрідат», «Фратрія» та «F2» стали прикладом того, як навіть у найжорсткіших умовах окупації можливо створити ефективні системи збору інформації, організації зв'язку та передачі стратегічних відомостей союзникам. Їхні учасники діяли з ризиком для життя, часто під тортурами чи у в'язницях, однак продовжували боротьбу. «Альянс», під керівництвом Марі-Мадлен Фуркаде, стала найбільшою мережею, очолюваною жінкою, і довела, що жіноче лідерство в екстремальних обставинах може бути не менш ефективним, ніж чоловіче. Її діяльність, як і робота мережі «Мітрідат», що збирала відомості про німецькі позиції у

⁸⁷ Les Compagnons de la libération et les Français libres du Havre. de MONTALEMBERT D'ESSE Alix (1888-1973) Résistance. Réseau CND Castille

Франції та Італії, мала безпосередній вплив на підготовку операцій союзників, зокрема висадки в Нормандії. Французький Опір був не лише політичним чи військовим явищем – він став втіленням морального вибору нації між колаборацією та честю. Жінки, які діяли у його складі, руйнували традиційні гендерні стереотипи, демонструючи здатність приймати стратегічні рішення, брати на себе ризик і керувати підпільними структурами. Їхній внесок змінив уявлення про роль жінок у війні, а післявоєнна Франція поступово почала визнавати їхній героїзм на державному рівні.

3.2. Жінки у підпільних структурах польського Руху Опору

Польська розвідка діяла як у вигнанні, так і в підпіллі на окупованій території, і внесла значний вклад у союзницькі зусилля проти Третього Рейху. Перед Другою світовою війною Польща мала розвинену систему військової розвідки та контррозвідки. Основним органом була Служба розвідки II відділ Генерального штабу Війська Польського, яка займалась військовою, технічною, політичною та радіоелектронною розвідкою. Після поразки Польщі у 1939 році уряд в еміграції був створений у Франції, а потім у Великій Британії. Розвідка еміграційного уряду, відома як Союз збройної боротьби⁸⁸, а з 1942 року - Армія Крайова, організувала потужну розвідувальну мережу. Також на окупованій території Польщі діяла велика кількість підпільних організацій. Армія Крайова мала розгалужену мережу агентів, які збирали дані про німецькі війська, логістику, промислові об'єкти, впроваджували агентів у структури німецької адміністрації та передавали дані до Лондона. Польська розвідка діяла не лише в Європі, а й на Близькому Сході, у Північній Африці, Франції, Італії, Скандинавії. Польська розвідка співпрацювала з британськими службами: МІ6, Урядовою школою кодів та шифрів, Службою радіобезпеки та Управлінням спеціальних операцій⁸⁹.

⁸⁸ Żuczowski M. Służba Kobiet w strukturach wojskowych Polskiego Państwa Podziemnego na przykładzie Dowództwa Głównego Służby Zwycięstwu Polski i Komendy Głównej Związku Walki Zbrojnej. – p. 84-85

⁸⁹ Ільющин І.І. Армія Крайова. [Електронний ресурс]. Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2003. - 688 с.

Головною підпільною організацією Опору в Польщі був Союз збройної боротьби, який в 1942 році було реорганізовано в Армію Крайову. Армія Крайова підпорядковувалася Верховному головнокомандувачу та урядові Польщі на еміграції, що з липня 1941 року перебував у Лондоні. Метою Армії Крайової було проведення загального повстання в окупованій Польщі. Головне командування складалося з восьми відділів. Один із відділів був Кедив – організаційний відділ Армії Крайової, відповідальний за проведення та організацію бойових дій, нападів, саботажу та диверсій був створений як окремий підрозділ у січні 1943 року. До його складу входили: Союз відплати, Вахларц, Таємна військова організація та бойові групи Сірих Рядів. До складу Управління підривної діяльності входили: навчальний офіс та відділи – оперативний, навчальний, розвідувальний, зв'язку, підпільного виробництва, залізничний, промисловий, телекомунікаційний, хімічний та бактеріологічний. Територіальна структура була тісно пов'язана з районами, інспекціями та областями. На кожному рівні командування був офіцер-кедив, відповідальний за ведення бойових операцій⁹⁰.

Мережі наступальної розвідки Армії Крайової зрештою охопили майже всю окуповану Німеччиною Європу. На основі збережених фрагментарних списків підраховано, що на території німецької окупації місцеві та районні розвідувальні мережі мали в середньому близько сто постійних співробітників кожна. В активному Кельцько-Радомському окрузі Армії Крайової в мережі розвідки діяло приблизно 2 тисячі осіб, зокрема близько 750 жінок. Жінки-розвідниці в Армії Крайовій відігравали ключову роль у польському русі опору під час Другої світової війни. Вони діяли як кур'єри, зв'язкові, медсестри та учасниці бойових операцій, часто ризикуючи життям. Їхній внесок був неоціненним у забезпеченні зв'язку, зборі розвідданих та підтримці бойових дій⁹¹.

⁹⁰ Polska Podziemna. Komenda Główna ZWZ – AK 1940–1945.

⁹¹ Daria Nałęcz, Podsumowanie, w: Polsko – brytyjska współpraca wywiadowcza podczas II wojny światowej. Ustalenia Polsko – Brytyjskiej Komisji Historycznej, t. I i II, Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 2004, s. 545–554

Жінок вербували різними способами: через особисті чи дружні зв'язки, через родину або через довоєнні організації. Основні директиви Головнокомандувача Збройних Сил Польщі стосувалися напрямку жіночої роботи в армії під час підпільної боротьби, прав та обов'язків солдат-жінок: «законодавство допоміжної військової служби визначає види служби, в яких жінки можуть служити – це скрізь, де є значна потреба замінити чоловіків». Кандидаткам дозволяли скласти обов'язкову присягу, після чого вони ставали солдатами⁹².

Важливою постаттю польської розвідки є Емілія Малесса – капітан Армії Крайової, Варшавська повстанка, Дама Ордена Віртуті Мілітари V класу. До кінця німецької окупації була керівником відділу закордонного зв'язку «Заграда» у V відділі штабу Армії Крайової. Головним завданням організованим та керованим нею відділом було підтримання поштового та кур'єрського зв'язку між країною та штабом Головнокомандувача і польськими центрами в Європі. Заступниками Малесси були: Ванда Клімашевська-Філлерова, Гелена Рудзінська, Ельжбета Завацька та Анна Кулеша. За словами Ельжбети Завацької, у штаб-квартирі «Загороди» працювало загалом сорок дев'ять осіб, з них тридцять одна жінка⁹³.

Заступниця Емілії Малесси Гелена Рудзінська – польська вчителька та публіцистка, учасниця Варшавського повстання. Діяльність Гелени в осередку «Загороди» розпочалася з підготовки посилок для кур'єрів у контактному пункті в її родинному будинку на вулиці Пенкна, але невдовзі вона була змушена змінити ім'я та адресу. У новій квартирі розмістилися архів відділу зв'язку та майстерня для «вирізання» переданих фільмів. Наприкінці 1940 року «Гелі» було доручено підготовку кур'єрської пошти, включаючи зв'язок з криптологами, організацію схованок та фотостудій, ведення поштового архіву, а в 1941 році вона стала заступником начальника відділу. На початку 1944 року

⁹² Rozporządzenie Ministra Obrony Narodowej z dnia 14 grudnia 1942 r. wydane w porozumieniu z Ministrami Spraw Zagranicznych, Wewnętrznych i Opieki Społecznej o zaciągu ochotniczym kobiet do pomocniczej służby wojskowej w Polskich Siłach Zbrojnych. – s. 65-67

⁹³ Kowalski W. Życie z piętnem zdrajczyni - tragiczna historia kpt. AK Emilii Malessy. Historia i Tradycja, 2021.

серед керівництва «Загороди» опинився агент гестапо (псевдонім Ярах) – було проведено арешти, і викриті особи покинули Варшаву. Гелену Рудзінську не визнали, і вона продовжувала керувати відділом комунікацій. Після спалаху повстання вона була керівником зв'язкових та заступником начальника відділення штурмового батальйону. За свою діяльність в Армії Крайовій Гелена Рудзінська під час війни отримала звання лейтенанта⁹⁴.

Сфера жіночої діяльності в штаб-квартирі Армії Крайової була надзвичайно широкою. Окрім виконання функцій зв'язкових з командирами в окремих секретаріатах відділень штабу, жінки також мали власний осередок під назвою Жіноча військова служба, яку було засновано 1942 році за наказом командувача Армії Крайової. Спочатку головним завданням служби було допомогти створити та укомплектувати комунікаційну мережу Армії Крайової, а пізніше організувати та підготувати жінок до військової служби у підпіллі та в майбутньому загальному повстанні. Жінки-солдати брали участь у пропагандистській та диверсійній діяльності. Жіноча військова служба також мала своїх колег у місцевих структурах, головним завданням яких була підтримка партизанських загонів у сфері медичної, постачання та комунікаційної допомоги. Жіноча військова служба налічувала кілька десятків тисяч жінок-солдатів.

Очолювала Жіночу військову службу Марія Віттек. У березні 1940 року, під час брифінгу з генералом Ровецьким, Марія Віттек представила звіт, у якому підсумовувався стан таємної служби польських жінок на той час. У відповідь генерал Ровецький заявив: «нинішнє ставлення до жінок-військовослужбовців є неналежним». Після брифінгу генерал Ровецький видав наказ про перетворення всіх жіночих організаційних підрозділів у командування на Жіночу військову службу. Генерал Ровецький доклав зусиль, щоб отримати від головнокомандувача генерала Казімежа Соснковського юридичне схвалення створення жіночої служби, а також врегулювати питання просування жінок по

⁹⁴ Andrzej Przewoźnik: Helena Rudzińska. W: Polski Słownik Biograficzny. T. XXXIII/1 (zeszyt 136): Rudowski Jan – Rustejko Józef. Wrocław Warszawa Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wyd. PAN, 1991. - s. 8.

службі. Створення цієї організації чітко показує, що генерал хотів підкреслити важливість військової діяльності жінок. Віттек розглядала цей підрозділ як значний прорив у Польській армії. Тодішній президент Республіки Польща Владислав Рачкевич надав жінкам право проходити військову службу в Польській армії на рівних умовах з чоловіками. Однак, найвищим досягненням зусиль Віттек щодо встановлення гендерної рівності у війську став наказ командувача Армії Крайової Тадеуша Бора-Коморовського, який надавав кожній жінці-солдату, що служить у Збройних силах Польщі в країні, право на військове звання, еквівалентне званню солдатів-чоловіків⁹⁵.

Однією з найвідоміших розвідниць Жіночої військової служби була Ельжбета Завадська, під псевдонімом «Зо». До Другої світової війни викладала у середніх школах і водночас брала активну участь у громадській діяльності як інструкторка жіночої військової підготовки. У 1939 році в Катовіце обіймала посаду командувача Сілезького округу РВК. У вересні 1939 року Ельжбета Завадська була солдаткою Жіночого батальйону Допоміжної військової служби, воювала в обороні Львова. З жовтня 1939 року до кінця 1945 року була солдатом «підпільної армії». Приведена до присяги в SZP у Варшаві під псевдонімом «Зельма», організувала автономний жіночий осередок у Сілезії з членів РВК та обіймала посаду керівника зв'язку в підрайонному командуванні SZP-ZWZ. Наприкінці 1940 року її перевели до Варшави кур'єром штабу ZWZ-AK під псевдонімом. Ельжбета Завадська стала справжньою легендою кур'єрів в окупованій Європі. У 1939-1945 роках, використовуючи підроблені документи, перетинала кордон понад сто разів, перевозючи гроші, повідомлення та звіти⁹⁶.

Ельжбета Завадська, як довоєнний командир РВК, не була анонімною фігурою. З цієї причини розвідниця кілька разів переїжджала з листопада 1939 року по грудень 1940 року. Її останнім місцем проживання був Сосновець. Їй вдалося створити осередок Польської служби перемоги – Союз збройної

⁹⁵ Wittek M. *Wojskowa służba kobiet w konspiracji II wojny światowej*. – s. 6-7

⁹⁶ Minczykowska K. *Generał Elżbieta Zawacka "Zo" (1909-2009)*, Toruń-Warszawa, 2014. – s. 100-160

боротьби. У басейні «Завадська» контактні пункти були створені в: Сосновець, Бендзін, Домброва-Гурніча, Челядзь, Загуже, Стшемешіце, Заверце, Явожно, Хшанув. Вдалося завербувати близько тріста жінок до осередку SZP-ZWZ. Ельжбета Завадська та її підлеглі організували комунікаційний центр у квартирі інструктора Станіслава Біньківни. Ще одне місце було організовано в Домброві-Гурнічі.

Щомісяця Ельжбета Завадська надсилала звіти про свою розвідувальну роботу підполковнику Ковалівці та Марії Віттек. У грудні 1940 року Головне командування Союзу збройної боротьби викликало Завадську до Варшави, щоб призначити її до Союзу відплати. Через кілька днів штаб змінив наказ про призначення та наказав Завадській встановити зв'язок з Емілією Малессою. Завадська створила західні маршрути та покращила інфраструктуру в Берліні. Вона вперше прибула до столиці Третього Рейху в грудні 1940 року з провідником і кур'єром Зофією Гапінською на кодове ім'я «Ела Вебер». З січня по липень 1941 року Завадська їздила до посольства Маньчжоу-Го в Берліні, де працювала офіцер зв'язку «Сабіна». Після того, як Ельжбета Завадська назвала їй пароль японською мовою, «Сабіна» зв'язалася з Альфонсом Якубіанцем, також відомим як «Куба», який працював у посольстві перекладачем. Ельжбета Завадська передавала кореспонденцію «Кубі», який, своєю чергою, пересилав пошту на базу «Анна» у Стокгольмі, яку очолював полковник Тадеуш Рудніцький, а звідти до Лондона. У свою чергу, Ельжбета Завадська отримувала пошту від начальника бази «Анна», а також пошту та гроші зі штабу Головнокомандувача. Грошові відправлення перевозили у зношених та непомітних валізах і на ременях, закріплених під одягом⁹⁷.

У лютому 1943 року Ельжбета Завадська вирушила як посланець та розвідник Головнокомандувача Армії Крайової через Німеччину, Францію, Андорру, Іспанію та Гібралтар до штабу Головнокомандувача в Лондоні. Крім того, Завадська мала подавати звіти, депеші, заяви та усні повідомлення про

⁹⁷ Półturzycki, Józef. Spór o Elżbietę Zawacką – żołnierza i pedagoga. Rocznik Andragogiczny. 2014. – s. 317-332.

ситуацію в окупованій Польщі, функціонування структур зв'язку та Служби військової розвідки. У складі Жіночої військової служби брала участь у повстанні. Після капітуляції повстання вона відновила перерваний радіо- та кур'єрський зв'язок з Лондоном з Кракова. Демобілізувалася після повернення з Відня Сил.

Жінки, які служили в Армії Крайовій, були залучені не лише до зв'язку, пропаганди та адміністративної роботи, а й до саботажу та диверсій. Таку діяльність проводив Жіночий диверсійно-саботажний загін «Диск», який був створений у квітні 1942 року та підпорядковувався командуванню Союзу відплати, а згодом Кедиву. Організатором і комендантом «Диску» була лейтенант Ванда Герц «Лена». У 1916 році, підстригши волосся та переодягнувшись у чоловіка, вона вступила до Легіонів під фальшивим іменем Казимир Жухович та служила в 1-му артилерійському полку 1-ї бригади Польських Легіонів. Брала участь у битвах під Стиром та Стоходом. У липні 1917 року залишила військову службу та повернулася до Варшави. Потім організувала жіночі підрозділи Польської військової організації (ПОО). За участь у демонстрації військовополонених на площі Збавічела у Варшаві її заарештували німці та засудили до шести місяців ув'язнення. Добровільно повернулася до Польської армії 15 квітня 1919 року, через кілька тижнів після початку польсько-більшовицької війни. Її було призначено до Інспекції з набору та вербування фронту при штабі Литовсько-Білоруської дивізії. З вересня 1919 року служила «заступником командира другого Добровольчого жіночого легіону (ОЛК) при штабі Литовсько-Білоруського фронту. У міжвоєнний період була інструкторкою та організаторкою жіночих військових навчальних таборів⁹⁸.

Під час вересневої кампанії Ванда Герц воювала добровольцем в обороні Варшави, виконувала обов'язки секретаря та скарбника командувача Пйотркувського району («Лісового») ZWZ Станіслава Косарського в

⁹⁸ Marcinkiewicz-Kaczmarczyk A. Oddział Dywersji i Sabotażu Kobiet «Dysk». Przystanek historia, Okres historyczny (1939-1945) II wojna światowa. – s. 115-138

Головному командуванні. У травні 1942 року брала участь в акції підризу поїздів поблизу Радома та Дембліна. Ванда Герц виконала два смертні вироки над інформаторами гестапо. Під час повстання разом зі своїм підрозділом воювала у складі групи Армії Крайової «Радослав» на Волі, у Старому Місті та Середмісті. Двадцять третього вересня 1944 року їй було присвоєно звання майора⁹⁹.

Після падіння Варшавського повстання полковник Марія Віттек призначила майора Ванду Герц комендантом близько 2000-х тисяч жінок-солдат, які прямували до таборів для військовополонених. Майор Герц була в Ламсдорфі, Мюльберзі, Альтенбурзі, Офлазі IX у Мольсдорфі та Бланкенхаймі. У Мольсдорфі 22 грудня 1944 року німці визнали її польською коменданкою табору для військовополонених. Завдяки її зусиллям німці поважали права жінок-солдат як військовополонених. Потім, протягом короткого періоду, вона служила комендантом табору в Бурзі в Гессені. Пізніше її викликали до Генерального штабу Польських збройних сил (PSZ) на Заході в Лондоні, де її призначили начальницею всіх жінок-офіцерів у Польщі в Німеччині. Дванадцятого березня 1946 року вона обійняла посаду інспектора жінок-солдатів Армії Крайової. Її заступниками були майор Галина Василевська та капітан Яніна Туван. З жовтня 1946 року по травень 1947 року вона очолювала Підкомісію з перевірки жіночої військової служби Армії Крайової. У наступні місяці вона обійняла посаду інспектора Польського корпусу набору та розгортання. Демобілізувалася в 1948 році¹⁰⁰.

Члени «Диска» брали участь у багатьох різноманітних диверсійних акціях, розвідці та підризі мостів, залізничних колій, перерізанні телеграфних дротів, проведенні польової розвідки та прийомі авіадесантів. Усі жінки пройшли навчання з питань саботажу та диверсій, а також з надання першої медичної допомоги. Кожна жінка пройшла базову військову підготовку, як і їхні колеги з чоловічих підрозділів Армії Крайової. Вже на початку листопада

⁹⁹ Franciszek P. Gretz Wanda - Dywersja i sabotaż kobiet «DYSK». Okruchy Historii, 2022.

¹⁰⁰ Anna Nowakowska-Wierzchoś: Wanda Gertz: opowieść o dziewczynie żołnierzu (cz. 1)

1942 року новостворена організація здійснила чергову диверсійну операцію в рамках акції «залізнична розправа». Жінки підривали колії поблизу Радома та стріляли по військовому транспорту на маршруті Лукув-Демблін. Жінки також були залучені до виробництва вибухівки та хімікатів. У липні 1943 року «Диск» разом із чоловічим підрозділом брав участь в акції підриву мосту через річку Крзна. 20 серпня 1943 року члени «Диска» взяли участь у диверсійній акції проти німецької гауптвахти поблизу Сечичів, яку очолював старшина Анджей Ромоцький «Морро». Їхнім завданням було перерізати телефонні та телеграфні дроти, щоб німці не могли кликати на допомогу. У квітні 1944 року вони пошкодили підземний кабель у двох різних місцях: поблизу Лукова та поблизу Мінська Мазовецького.

У 1942 році жінки провели розвідку на залізничній лінії Радом-Єдल्या-Скаржисько, а у 1943 році здійснили розвідку залізничної станції в Тлущі, німецької радіостанції в Бабіцях та залізничного мосту через річку Буг, а також розвідали в Замойському та Грубешівському повітах. Навесні 1944 року «Диск» брав участь в акції зі знищення шляхів сполучення відступаючих німецьких військ зі сходу, розвідці мостів, колій та залізничних станцій у Підкарпатському регіоні з метою розробки найефективніших пунктів атаки. Також, жінки «Диска» брали активну участь у підготовці Варшавського повстання. Учасники «Диску», залежно від своєї спеціалізації, здійснювали різні види розвідки, на основі яких планувалися військові дії. Одні з них проводили розрахунки щодо потреб у вибухівці в тій чи іншій операції, інші розробляли відповідні шляхи доступу та евакуації, а також місцезнаходження об'єкта, який мав бути атакований, інші визначали кількість та чисельний склад німецьких підрозділів¹⁰¹.

Отже, польська розвідка часів Другої світової війни відігравала ключову роль у боротьбі з нацистською окупацією. Її структура була багаторівневою, охоплювала як території окупованої Польщі, так і закордонні осередки.

¹⁰¹ Franciszek P. Gretz Wanda - Dywersja i sabotaż kobiet «DYSK». Okruchy Historii, 2022.

Особливо значним був внесок жінок, які діяли як зв'язкові, кур'єрки, розвідниці та учасниці бойових операцій. Організації, як-от Армія Крайова та Жіноча військова служба, забезпечували ефективну координацію підпільної боротьби. Дослідження участі жінок у діяльності Армії Крайової та підпільних розвідувальних структурах Польщі під час Другої світової війни свідчить про надзвичайну роль, яку вони відіграли у національно-визвольній боротьбі. Попри складні умови окупації, ризик постійного викриття та суворі соціальні обмеження, жінки продемонстрували високий рівень організованості, дисципліни, самопожертви та професіоналізму. Їхня діяльність не лише підтримувала функціонування розвідувальної системи, але й забезпечувала ефективність операцій Армії Крайової, сприяючи формуванню стійкої мережі спротиву, що охоплювала майже всю окуповану територію країни. Жіноча участь у розвідувальних структурах мала багатовимірний характер. Польки виконували функції кур'єрів, зв'язкових, радисток, аналітикинь, розвідниць, медсестер, а також брали участь у бойових і диверсійних операціях. Завдяки своїй непомітності, мобільності та психологічній витримці вони ставали незамінними учасницями підпільної боротьби. Чисельність жінок у розвідувальних мережах Армії Крайової сягала сотень у кожному окрузі, а їхній внесок був вирішальним для забезпечення зв'язку між Польщею та еміграційним урядом у Лондоні, а також для збору розвідданих про німецькі війська та інфраструктуру. Окремий пласт становить діяльність Жіночої військової служби, очолюваної Марією Віттек, яка уособлює інституційне визнання жіночого внеску у військову справу. Її створення в 1942 році стало результатом усвідомлення необхідності повноцінного залучення жінок до підпільної боротьби. Не менш важливою є діяльність Жіночого диверсійно-саботажного загону «Диск», створеного під керівництвом Ванди Герц. Цей підрозділ довів, що жінки можуть ефективно діяти не лише як зв'язкові чи аналітики, але й як учасниці бойових операцій. Таким чином, діяльність польських жінок у розвідувальних структурах під час Другої світової війни засвідчує не лише їхню особисту мужність, а й вагомий внесок у розвиток

військової організації, розвідки та зв'язку. Цей досвід став основою для подальшого визнання ролі жінок у національній безпеці та заклав підвалини для формування нової концепції гендерної рівності у військовій службі.

РОЗДІЛ IV. ДИПЛОМАТІЯ В УМОВАХ ВІЙНИ: РОЛЬ ЖІНОК-ДИПЛОМАТІВ.

Війна стала каталізатором змін у дипломатичній сфері. У Великій Британії ще у 1919 році ухвалили закон, який забороняв гендерну дискримінацію та створював рівні можливості для чоловіків та жінок на дипломатичній та консульській службі. Проте в Британії ще довго не поспішали робити ставки на жінок, оскільки вважали, що жінки занадто відкриті для спокус і не будуть сприйматися серйозно іноземними урядами. На початку XX століття опоненти стосовно призначення жінок на дипломатичні посади наголошували на таких ризиках: по-перше, це на сприйняття такого призначення керівництвом іноземної держави; по-друге, це фізичні складності дипломатичної, передусім консульської, служби у портових містечках з неоднозначною репутацією та віддалених регіонах, відрізаних від цивілізації. По-третє, вони наголошували, що жінки є занадто делікатними або слабкими, щоб проходити дипломатичну службу у таких місцях; по-четверте, вважалося, що неодружена жінка на дипломатичній посаді за кордоном має меншу професійну вартість, ніж чоловік, який прибув в іноземну країну разом із своєю дружиною. В той самий час ніхто навіть не міг уявити жінку-дипломата із чоловіком, які прибули у закордонне відрядження¹⁰².

До XX століття жінки в дипломатичній службі виконували майже виключно роль дружин дипломатів та глав дипломатичних місій. Перші жінки на дипломатичній службі з'явилися лише у 20-30-х роках XX століття. Зокрема, жінки почали виконувати не лише допоміжні функції, а й брати безпосередню участь у прийнятті важливих політичних рішень, організації інформаційної роботи та підтриманні міжнародних контактів у надзвичайно складних умовах глобального конфлікту. У багатьох країнах Європи жінки-дипломати, перекладачки, секретарки та радниці стали важливими елементами роботи посольств та консульств. Вони забезпечували безперервний обмін

¹⁰² Окладна М., Менькова Л. Жінка на дипломатичній службі: історія, проблеми та перспективи. *Право та інноваційне суспільство: електрон. наук. вид.* 2020. № 2 (15) – с. 40-41

інформацією, координували гуманітарні місії, брали участь у переговорах щодо обміну полоненими та біженцями. Значна частина цих завдань вимагала не лише високої кваліфікації, а й особистої сміливості, адже дипломатична діяльність у воєнний час нерідко супроводжувалася загрозами арешту, шпигунськими підозрами та небезпекою для життя. Деякі жінки працювали на перетині дипломатії та розвідки, використовуючи дипломатичне прикриття для збору інформації про пересування військ, економічні плани ворога та настрої політичних еліт. Водночас вони залишалися ключовими учасницями культурної дипломатії, організовуючи інформаційні кампанії, спрямовані на зміцнення міжнародної підтримки своїх країн. Приклади таких постатей можна знайти в діяльності представниць дипломатичних служб Великої Британії, Франції, Польщі, скандинавських країн та нейтральних держав, які підтримували складні переговори між воюючими сторонами. Їхня робота часто залишалася в тіні офіційної історії, однак внесок жінок у збереження дипломатичних каналів зв'язку під час війни був беззаперечним¹⁰³.

Конкурсний іспит на роботу в Міністерство закордонних справ, який довгий час був заборонений для жінок, відкрився для них у 1928 році. Кар'єрні можливості жінок були суттєво обмежені. Указ зазначав, що «згідно з чинними правилами, будь-які успішні кандидатки можуть працювати лише в центральній адміністрації». Сюзанн Борель була першою жінкою, яка хотіла працювати в цій галузі, однак, коли вона прибула до міністерства, щоб зареєструватися на іспит, швейцар намагався перешкодити їй це зробити, оскільки вона не проходила військову службу. Потім багато друзів намагалися відмовити її, кажучи, що вона приречена на невдачу, оскільки не має ні підтримки, ні зв'язків у міністерстві. Вона не пройшла Великий конкурс 1929 року, але наступного року успішно його склала. Перед першим фактичним робочим днем директор з персоналу пояснив їй, що вона може працювати лише в допоміжних департаментах, тобто у пресі, Лізі Націй та Департаменті робіт,

¹⁰³ Глушко С. Гендерні особливості дипломатичної служби в Україні та у світі. – с. 5-6

який займається просуванням французької мови у світі. Потім її попросили підписати заздалегідь підготовлений лист, який визнавав, що міністерство має право обмежувати її працевлаштування цими департаментами.

У той час жінок тримали на відстані від політичних посад. Сюзанн Борель використала своє становище жінки-дипломата, щоб потрапити в центр політичних подій. Незважаючи на перешкоди, з якими вона зіткнулася, Сюзанн Борель обіймала різні посади до початку Другої світової війни. Фактично, вона стала першою жінкою, призначеною аташе посольства. Трицятого червня 1933 року стала секретарем посольства другого класу. У 1934 році її було призначено повноважним міністром, але її кар'єра була ускладнена, оскільки вона не була повноправною громадянкою. У травні 1942 року Сюзанн Борель приєдналася до підпільної мережі «Комбат». Її посада в Міністерстві закордонних справ дала їй доступ до великої кількості інформації, і вона приєдналася до різних мереж Опору, незважаючи на їхнє суперництво та політичну приналежність. Після висадки союзників у Північній Африці вона приєдналася до мережі Martial-Armand, і саме дипломатична пошта з Мадрида дозволила їй ділитися інформацією та організовувати втечі до Вільної Франції. У 1944 році ці мережі були поступово ліквідовані, і вона покинула Францію Віші, щоб втекти від окупанта та знайти притулок у Єрі. Жорж Бідо, новий міністр закордонних справ, попросив Сюзанну Борель приєднатися до його офісу після визволення Франції 22 вересня 1944 року. Її було призначено заступницею директора з питань закордонних справ. Але її шлюб з Жоржом Бідо поклав край будь-якій надії стати послом, оскільки протокол не дозволяв заміжнім жінкам подавати заявки на цю посаду. З 26 грудня 1945 року її відправили у відпустку¹⁰⁴.

Марсель Кампана – одна з піонерок французької дипломатичної служби, чия траєкторія кар'єри формувалась у безпосередньому зв'язку з викликами Другої світової війни та післявоєнної відбудови. Народжена в сім'ї

¹⁰⁴ Borel S. Par une porte entrebâillée: ou, Comment les Françaises entrèrent dans la carrière. La Table Ronde, 1972 – p. 225

професійного дипломата, вона змалку опинилася у світі консульств і посольств, що зумовило раннє розуміння етики державної служби та міжнародних відносин. Саме цей сімейний досвід і освіта привели її у 1935 році до Міністерства закордонних справ Франції, де вона розпочала роботу на посаді секретарки – типовий на той час для жінок «вхідний» щабель, який, однак, дав змогу швидко опанувати механіку апарату та мережу контактів у міністерстві¹⁰⁵.

Період 1939-1945 років став випробуванням для всього французького держапарату, а для жінок – також і моментом розширення ролей. Після поразки 1940 року та встановлення режиму Віші частина співробітників зовнішньополітичного відомства опинилася перед моральним і професійним вибором. Марсель Кампана продовжила працювати в архівній ланці міністерства, що було стратегічно важливо у вирі війни: належний облік, збереження та селекція документів визначали не лише інституційну пам'ять, а й безпеку відомостей. Паралельно вона долучилася до французького Руху Опору. Членство в Опорі для багатьох співробітниць стало каналом реальної участі у боротьбі, що поєднувала ризик із відповідальністю за державні інтереси. Для Кампани ця участь означала не тільки особисту позицію, а й акумуляцію довіри, яка згодом матиме кар'єрні наслідки. Офіційні ресурси Міністерства іноземних справ прямо зазначають: у роки війни вона працювала архівісткою і «записалася до Опору», а дипломатичний статус отримала після Визволення¹⁰⁶.

Між 1939 і 1944 роками жіноча праця в МЗС зазвичай мала «допоміжний» характер – діловодство, архів, переклади. Проте саме в цих «невидимих» сегментах вирішувалася безперервність роботи установи, збереження конфіденційних масивів та підтримка ланцюгів комунікації в умовах цензури й окупації. Дослідження з історії французької дипломатії та довідкові

¹⁰⁵ Ministry for Europe and Foreign Affairs. (n.d.). The first women to be appointed to senior-level posts: Marcelle Campana and Isabelle Renouard.

¹⁰⁶ Yves Denéchère. Femmes et diplomatie: France, XX siècle, Peter Lang. 8 novembre 2016. - p. 200

матеріали МЗС узгоджено вказують: участь жінок у Руху Опору стала одним із факторів інтеграції їх у корпус повоєнної дипломатії - і Марсель Кампана є промовистим прикладом цієї тенденції. Після звільнення Франції у 1944-1945 роках для Кампани відкрилися нові горизонти. Вона перейшла з «невидимого фронту» до відкритої державної служби вже як кар'єрна дипломатка. Тут проявилися компетентності, напрацьовані в роки війни: педантичність у роботі з документом, розуміння організаційної кухні міністерства та, що не менш важливо, – репутація людини, яка під час лихоліття взяла на себе відповідальність. Саме завдяки такому капіталу довіри й професійних навичок Марсель Кампана опинилася серед невеликого кола жінок, допущених до реальної зовнішньополітичної роботи в перші повоєнні роки. Окремі біографічні нариси також підкреслюють, що безпосередньо після визволення вона швидко отримала підвищені адміністративні повноваження в зовнішньополітичному відомстві - як визнання її компетенції, виробленої у воєнний час. Хоча формально найгучніші «першості» - це вже повоєнні події (1957 рік – перша жінка на посаді генеральної консулки у Торонто; 1972 рік - перша в історії Франції жінка-амбасадорка, призначена до Панами), вони безпосередньо кореняться у воєнному досвіді. Саме Друга світова війна стала фільтром, який відокремив випадкові кар'єри від тих, що вирости з реального служіння державі під тиском ризиків. У післявоєнні десятиліття Кампана перетворилася на символ поступу жінок у МЗС, однак фундамент цього символу – її робота під час окупації та участь в Опорі. Офіційні сайти французької дипломатії, академічні огляди та пресові архіви підтверджують ці біографічні віхи, а 1972 рік зафіксовано й у пресі як момент її амбасадорського призначення. Отже, дипломатична діяльність Марсель Кампани у роки Другої світової війни має подвійний вимір. З одного боку – це щоденна, часто непомітна праця архівістки в системі, що переживала розкол і окупацію, праця з документами, які є «кровообігом» дипломатії. З іншого – її активна громадянська позиція як учасниці Руху Опору, що додала змісту поняттю «служіння державі» й стала моральною легітимацією повоєнного кар'єрного

стрибка. Саме комбінація професійної точності та громадянської відваги зробила можливим її подальше руйнування «скляної стелі» у французькій дипломатії. У цьому сенсі воєнні роки – не лише пролог до її історичних «перших», а й головний доказ того, що жіноча праця в зовнішній політиці, хай би якою «невидимою» вона здавалася, формує стратегічні результати на десятиліття вперед¹⁰⁷.

Єва Кюрі була блискучою журналісткою, кореспонденткою, мовою якої дипломатія часто переходила в гуманітарне служіння. Успадковуючи від батьків працьовитість і залишаючи унікальний слід в історії, вона згодом стала радником генерального секретаря НАТО. Після окупації Франції Єва очолила жіночий відділ у французькому Міністерстві інформації, керованому письменником Жаном Жироду. У червні 1940-го, після падіння Франції, вона рятувальним кораблем вирушила до Великої Британії, який зазнав нападу німецької авіації. В Англії вона приєдналася до руху «Вільна Франція» генерала де Голля, ставши активною учасницею боротьби проти нацизму¹⁰⁸.

У Великій Британії та США Єва активно працювала як пропагандистка, виступала з лекціями, писала для американської преси – першою із зустрічей була зустріч у Білому домі з Елеонорою Рузвельт. Надихнувшись, вона почала серію лекцій під назвою «Французькі жінки і війна». Одна з них була надрукована у «Атлантичний щомісячник» у травні 1940 року. У листопаді 1941 року Єві доручили бути військовим кореспондентом для синдикату «Геральд Триб'юн» (Нью-Йорк) та «Союзні газети» (Лондон). Понад півроку вона подорожувала бойовими театрами, побувала в Африці, СРСР, Китаї, Бірмі, Індії, Ірані – подорож охопила фронти в Єгипті і Лівії, радянську оборону Москви, та навіть Пакистан і Китай. У своїх репортажах вона зустрічалася з такими лідерами, як Шах Ірану, Чан Кайші, Махатма Ганді, а також бачила польських солдатів на службі союзників. Її книга «Подорож

¹⁰⁷ Yves Denéchère. Femmes et diplomatie. - p. 200

¹⁰⁸ Curie Ève. Madame Curie, translated by Vincent Sheean. Garden City, New York: Doubleday, Doran and Co., Inc., 1938. – p. 373

серед воїнів» (1943) із репортажами з фронту була номінована на Пулітцерівську премію з кореспонденції 1944 року. Саме вона привернула увагу читачів до людяності солдатів, робітників, культурних діячів та лідерів, яких вона зустріла – від генералів до танцюристів і робітників. Після повернення до Європи Єва служила у жіночому медичному корпусі «Вільної Франції» під час Італійської кампанії. У серпні 1944-го вона брала участь у вторгненні в Прованс, а за свою службу була нагороджена орденом «Військовий хрест». Після війни її дипломатичний шлях продовжився. У 1952-1954 роках вона була спеціальною радницею першого генерального секретаря НАТО – Гастінгса Ісмея. У 1954-му вона вийшла заміж за американського дипломата Генрі Лабуїса і згодом стала громадянкою США. У ролі «Першої леді UNICEF» (за спільної роботи з чоловіком-нобеліантом), Єва активно брала участь у дипломатичних поїздках більш ніж до сотні країн, підтримуючи гуманітарні та дитячі програми організації¹⁰⁹.

Велика Британія під час Другої світової війни відігравала одну з ключових ролей у дипломатичному просторі. З перших днів конфлікту Лондон став центром міжнародних переговорів, контактів з урядами в екзилі та стратегічних зустрічей союзників. Британські дипломати разом із прем'єр-міністром Вінстоном Черчиллем активно працювали над створенням антигітлерівської коаліції, укладенням союзницьких угод, а також налагодженням співпраці з США та Радянським Союзом. Саме Британія стала майданчиком для політичної діяльності урядів Польщі, Чехословаччини, Норвегії, Греції та інших країн, що опинилися під окупацією. Це надавало британській дипломатії особливого значення: Лондон був не лише штабом опору, а й центром майбутнього післявоєнного облаштування Європи. Поряд із чоловіками-дипломатами дедалі більшого значення набувала роль жінок у британських дипломатичних місіях. Хоча формально дипломатична служба залишалася переважно чоловічою сферою, війна відкрила двері для жінок у

¹⁰⁹ Curie Ève. *Journey Among Warriors* (1 ed.). Garden City, New York: Doubleday, Doran and Co., Inc. 1943. – p. 296-299

сфері пропаганди, інформаційної дипломатії, гуманітарних ініціатив та навіть у розвідувальній діяльності, яка часто перепліталася з дипломатією.

Однією з найвідоміших постатей стала Віра Еткінс, яка хоч і не мала офіційного дипломатичного рангу, виконувала місії у складі британської Спеціальної операційної служби (УСО). Вона координувала роботу агентів у Франції, виступаючи фактичним посередником між місцевими мережами опору та британським командуванням. Її діяльність мала дипломатичний вимір, адже забезпечувала довіру й комунікацію між різними групами, а після війни вона брала участь у перемовинах щодо долі агентів, які зникли в окупованій Європі¹¹⁰. Іншою знаковою постаттю стала Нур Інъят Хан, британська піддана індійського походження, яка працювала як радистка у Франції. Хоча формально вона діяла як шпигунка, її місії мали елементи дипломатичного контакту – підтримка комунікацій, координація зв'язку з Лондоном, що дозволяло підтримувати міжнародний діалог у найскладніших умовах¹¹¹.

Жінки також активно працювали у британських дипломатичних представництвах у США. Наприклад, Мері Макгічі Шуллер стала першою жінкою, якій у 1942 році офіційно надали дипломатичний ранг у британській службі. Мері народилася у Канаді й здобула ґрунтовну освіту, яка дозволила їй розпочати кар'єру в міжнародних інституціях. На початку 1930-х років вона працювала в Лізі Націй, де спеціалізувалася на питаннях соціальної політики, зокрема умовах праці, правах жінок та гуманітарних ініціативах. У цій ролі вона зарекомендувала себе як відповідальна, компетентна і надзвичайно дипломатична особистість, здатна налагоджувати зв'язки між представниками різних країн. Після початку Другої світової війни її досвід і здібності були затребувані британською дипломатичною службою. У 1942 році вона отримала ранг секретаря першого класу в британському посольстві у Вашингтоні. Це

¹¹⁰ Simkin J. Second World War. Women at War. Secret Service. Vera Atkins. Spartacus Educational Publishers Ltd, 1997-2021.

¹¹¹ «Noor-un-nisa Inayat Khan». Sufi Order International. 2009.

призначення стало безпрецедентним кроком, адже саме тоді Мері Макгічі офіційно визнали дипломаткою. До цього жінки у Великій Британії працювали у міністерствах або консульських установах, але без офіційного статусу, що обмежувало їхні можливості впливати на міжнародні процеси. У США вона займалася інформаційною дипломатією та налагодженням відносин із громадськістю. Важливим аспектом її роботи було формування позитивного образу Великої Британії в американському суспільстві, а також підтримка політики союзництва. У цей період відносини між Лондоном і Вашингтоном були ключовими для перебігу війни: саме тут народжувалася концепція «особливих відносин» між двома державами. Мері вміло поєднувала офіційні дипломатичні обов'язки з активною участю у культурних і суспільних заходах, забезпечуючи не лише політичну, але й гуманітарну основу співпраці. Після війни вона продовжила міжнародну кар'єру, але зосередилася на гуманітарних питаннях. Мері Макгічі стала директоркою Департаменту з питань статусу жінок у Організації Об'єднаних Націй. На цій посаді вона сприяла розвитку глобальної політики щодо прав жінок, підтримувала ідею рівності статей і активно працювала над створенням механізмів, які мали захищати жінок у світі, що відбудовувався після війни¹¹².

Польща у роки Другої світової війни опинилася в особливо складному становищі, оскільки вже у вересні 1939 року стала жертвою подвійної агресії – з боку нацистської Німеччини та Радянського Союзу. Втративши незалежність на території, поляки зберегли її у вигнанні: в Лондоні було створено уряд Польщі в екзилі, який вів активну дипломатичну діяльність протягом усієї війни. Це дозволило Польщі залишатися суб'єктом міжнародних відносин навіть у період окупації. Польські дипломати у Лондоні та в інших європейських столицях намагалися заручитися підтримкою союзників, домагалися визнання свого уряду як єдиного легітимного представника польського народу, брали участь у міжнародних конференціях та

¹¹² Mary Kinnear, *Woman of the World: Mary McGeachy and International Cooperation*, Toronto, 2004

контактували з іншими урядами в екзилі. Успіхом дипломатії стало визнання польського уряду в еміграції більшістю союзницьких держав, однак водночас складними залишалися стосунки з СРСР, який після 1939 року відмовлявся визнавати незалежність Польщі у довоєнних кордонах. Особливе місце в дипломатичній діяльності Польщі посідала робота з інформування світу про злочини нацистів. Польські представники передавали союзникам дані про Голокост та про масові злочини, здійснені на території Польщі. Це була не лише дипломатична, а й гуманітарна місія, спрямована на те, щоб врятувати життя мільйонів людей і домогтися міжнародної реакції¹¹³.

У цих процесах важливу роль відігравали й жінки. Однією з відомих постатей була Наталія Ашкеназі – польська дипломатка та культурна діячка, яка в роки війни працювала у польському посольстві у Вашингтоні, а згодом у Москві. Наталія Ашкеназі народилася 5 червня 1915 року в Москві в родині банкіра з Варшави. Отримала багатогранну освіту: навчалася у Франції, Великій Британії, а завершила економічне та політичне навчання в Женевському університеті, вільно володіючи англійською, французькою, німецькою та польською мовами. У 1939 році, подорожуючи Францією до США для участі в Всесвітній виставці, вона дізналася про початок війни. Не змогла повернутися до Польщі, тому вступила волонтером до Американського Червоного Хреста в Нью-Йорку¹¹⁴.

Невдовзі її залучили до дипломатичної служби: з 1939 до 1941 року вона обіймала посаду офіцерки преси та зв'язків з громадськістю в польському посольстві у Вашингтоні. У 1941 році її призначили до посольства Польщі в СРСР – саме в той час, коли СРСР відновив дипломатичні відносини з польським урядом у вигнанні (угода Сікорського-Майського). Наталія взяла на себе організацію роботи посольства в Куйбишеві (нині Самара) та опіку над понад півтора мільйонами поляків, які опинилися у СРСР – часто в тяжких умовах і під підозрою через своє походження. Головною її місією стало

¹¹³ Коваль Г.П. Польша – сторінки історії. Миколаїв. 2021. - с. 241

¹¹⁴ Soviet Women Strong, «The Port Arthur News». 21 sierpnia 1944

забезпечення підтримки людям, які пережили переселення та депортації, а також евакуація польських євреїв із СРСР до Іраку. У 1943 році, після виявлення Катинського злочину, Польща припинила дипломатичні відносини з СРСР. Усі польські дипломати, включно з Наталією, були змушені залишити територію СРСР.

Повернувшись до США, Наталія викладала та виступала з лекціями, ділячись досвідом жінки-дипломатки та надіями польського народу на відновлення миру після війни – її публічні виступи привертали увагу не лише змістом, але й її стилем та елегантністю. У 1944 році вона виступила з промовою на святкуванні річниці ухвалення польської Конституції у Лос-Анджелесі. У 1943 році Наталія вийшла заміж за польського дипломата, графа Яна Дрохоувського, який працював при уряді в Лондоні. У 1947 році в Мексиці народився їхній син Панчо. Згодом дипломатичні призначення Яна привели сім'ю до Мексики та Єгипту; проте через політичні обставини вони осіли в Мексиці, де Наталія отримала політичний притулок у 1957 році. У Мексиці Наталія вела культурну та гуманітарну діяльність¹¹⁵.

Марія Віттек, одна з найвпливовіших постатей жіночого військового руху в Польщі, ще до війни брала активну участь у підготовці жінок до служби в армії, створюючи структури військової підготовки, які поєднували патріотичне виховання, дисципліну та навчання військовим спеціальностям. У березні 1940 року Віттек очолила Жіночу військову службу. Саме тоді вона представила генералу Стефану «Гроту» Ровецькому звіт, у якому підсумувала стан і масштаби діяльності польських жінок у підпільних структурах. Виступ Віттек став ключовим моментом у визнанні жінок не як другорядної допоміжної сили, а як повноправних учасниць війни. Реакція генерала Ровецького була промовистою. Він визнав, що «ставлення до жінок-військовослужбовців є неналежним» і видав наказ про перетворення всіх жіночих організаційних

¹¹⁵ Francisco Drohojowski. Natalia Askenazy (1915–1988). Louis-Albert Mensdorff Pouilly, Stulecie Liceum Francuskiego w Warszawie, Tom 1: 1919–1939, Rafał Bukowicz, Benoît Baloge, Warszawa: Liceum Francuskie w Warszawie, 2019, s. 72–73

підрозділів у командуваннях на єдину Жіночу військову службу. Такий крок означав, що роль жінок відтепер була закріплена у військовій структурі Армії Крайової офіційно, а їхня діяльність отримала державне значення. Ровецький також доклав зусиль, щоб від головнокомандувача генерала Казімежа Соснковського було отримано юридичне схвалення створення жіночої служби та врегульовано питання просування жінок по службі. Це рішення стало проривом у військовій культурі того часу: жінки отримали право на офіційні звання та посади, що до цього було неможливим. Важливим підтвердженням цього процесу стало втручання найвищих державних чинів еміграційного уряду. Президент Республіки Польща Владислав Рачкевич визнав право жінок проходити військову службу в Польській армії на рівних умовах із чоловіками. А остаточним кроком стало рішення командувача Армії Крайової Тадеуша Бора-Коморовського, який надав кожній жінці-солдату право на військове звання, еквівалентне званню солдатів-чоловіків. Ці рішення мали величезне дипломатичне значення. Польща фактично стала однією з перших країн, яка надала жінкам право на рівні військові звання під час Другої світової війни, і цей крок перегукувався з міжнародними дискусіями про права жінок, які особливо активізувалися після війни. Таким чином, події 1940-1943 років, у яких Віттек відіграла ключову роль, стали не лише важливою віхою у розвитку Армії Крайової, але й внесли значний вклад у дипломатичне утвердження гендерної рівності у військовій сфері, піднявши престиж польського опору на міжнародній арені¹¹⁶.

Отже, аналіз участі жінок у дипломатичних місіях і структурах під час Другої світової війни дозволяє зробити висновок, що цей період став переломним у формуванні нової парадигми міжнародних відносин, заснованої на принципах професіоналізму, громадянської відповідальності та поступової гендерної рівності. Війна зруйнувала традиційні соціальні бар'єри, відкривши перед жінками можливість долучатися до стратегічних сфер, які раніше

¹¹⁶ Dorota Kromp. Katarzyna Minczykowska: General Maria Wittek 1899–1997. – s. 268

залишалися виключно чоловічими. Дипломатична служба, попри свою консервативність, виявилася серед тих інституцій, де жінки змогли не лише реалізувати себе, а й довести ефективність власного внеску у вирішення глобальних політичних і гуманітарних завдань. На початку XX століття більшість європейських держав, зокрема Велика Британія та Франція, зберігали упереджене ставлення до жінок у зовнішньополітичній сфері. Навіть після формального скасування гендерної дискримінації, жінки часто виконували другорядні або технічні функції – перекладацькі, секретарські, інформаційні. Проте Друга світова війна радикально змінила цю ситуацію. В умовах глобального конфлікту жіноча праця в дипломатії перестала бути допоміжною, а стала необхідною складовою національної безпеки, інформаційного забезпечення, гуманітарної діяльності та міжнародного співробітництва. Життєві приклади таких постатей, як Сюзанн Борель, Марсель Кампана, Єва Кюрі, Мері Макгічі Шуллер, Наталія Ашкеназі та Марія Віттек, демонструють, що жінки в різних державах Європи долали інституційні та культурні бар'єри, водночас формуючи нові стандарти дипломатичної діяльності. Вони поєднували офіційні завдання з громадянським служінням, працювали в умовах небезпеки, а їхня діяльність нерідко поєднувала дипломатію, розвідку, журналістику та гуманітарну роботу. Зокрема, Сюзанн Борель і Марсель Кампана стали символами поступу французьких жінок у МЗС, адже саме їхній досвід під час окупації і в Рухові Опору став фундаментом повоєнних реформ у дипломатичній службі. Єва Кюрі, діючи на перетині дипломатії та пропаганди, показала, як жіночий голос може впливати на громадську думку союзників, формуючи образ Франції, що бореться. Показовим є й польський досвід, де жінки не лише працювали у дипломатичних місіях уряду в еміграції, а й відігравали важливу роль у формуванні військово-дипломатичних зв'язків. Наталія Ашкеназі, яка забезпечувала дипломатичну присутність Польщі в СРСР і США, стала прикладом поєднання професіоналізму й гуманітарної місії. А діяльність Марії Віттек у межах Армії Крайової стала доказом того, що жінки можуть бути

рівноправними учасницями військово-дипломатичних процесів. Саме завдяки її ініціативам Польща стала однією з перших країн, які офіційно закріпили рівність жінок у військовій службі, що мало вагомий міжнародний відгук і дипломатичне значення.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дало змогу комплексно розкрити участь жінок у дипломатичних місіях та операціях розвідувальних служб у Європі 1939-1945 рр., виявити гендерні аспекти їхньої діяльності та визначити педагогічний потенціал цього історичного досвіду в контексті сучасної громадянської освіти. На основі узагальнення історіографічних, архівних, мемуарних і освітньо-педагогічних джерел встановлено, що жіноча присутність у сфері дипломатії та розвідки в роки Другої світової війни не була випадковим епізодом, а становила цілісний соціокультурний феномен, який суттєво вплинув на трансформацію уявлень про роль жінок у суспільстві, державній службі й міжнародних відносинах.

Аналіз стану наукової розробленості питання засвідчив нерівномірність історіографічної традиції: від тривалого маргіналізування жіночого досвіду до його поступового включення в академічний наратив у другій половині XX – на початку XXI ст. Британські, французькі та польські дослідники в різний спосіб акцентували увагу на ролі жінок у шпигунстві, дипломатії та підпільних мережах, однак комплексні студії, що поєднували б гендерний, військовий та дипломатичний підходи, почали формуватися лише останніми десятиліттями. Вітчизняна історіографія й донині має фрагментарний характер, що підкреслює актуальність проведеного дослідження. Вирішальну роль у становленні наукового підходу до проблеми відіграло формування гендерної історії, яка дозволила розглядати жіночу участь у війні як складову загального історичного процесу, а не виняток із нього.

Залучення жінок до розвідувальної й дипломатичної діяльності було зумовлене поєднанням соціально-історичних, культурних і політичних факторів. Друга світова війна як тотальний конфлікт спричинила масштабну трансформацію гендерних ролей, розширила професійні можливості жінок і створила умови, за яких їхня участь у небезпечних операціях стала не лише бажаною, а й необхідною. Водночас суспільні уявлення про жіночність, моральність та «природні» ролі накладали обмеження, формували бар'єри й

водночас парадоксально сприяли успішності агенток, оскільки жінки часто залишалися «невидимими» для противника. Тотальний характер конфлікту вимагав максимальної мобілізації людських ресурсів, що сприяло переходу жінок у сфери, які до того часу вважалися виключно «чоловічими». Одночасно із цим соціальні уявлення про «жіночі» та «чоловічі» ролі створювали подвійність становища: жінки отримували нові можливості, але стикалися з недовірою, дискримінацією, обмеженим доступом до керівних позицій. Саме ця амбівалентність стала важливою передумовою для осмислення ролі жінок у дипломатії та розвідці як результату їхньої здатності адаптуватися до умов війни, використовувати соціальні стереотипи на свою користь і вибудовувати власні стратегії участі в політичних і військових процесах.

Дослідження діяльності жінок у розвідувальних структурах Великої Британії, Франції та Польщі дало змогу окреслити широкий спектр форм їхньої участі - від аналітичної та шифрувальної роботи до кур'єрських місій, керівництва підпільними мережами та виконання диверсійних завдань. У Британії жінки посідали ключові позиції в MI5, MI6 та Управлінні спеціальних операцій (SOE), забезпечуючи оперативний зв'язок, радіоперехоплення, розвідку в окупованих регіонах та організацію агентурних мереж. На території окупованої Франції жінки стали невід'ємною частиною руху Опору, виступаючи зв'язковими, організаторками, лідерками локальних груп і координаторками збройних осередків. Польський досвід вирізняється найбільш масштабними жіночими структурами: Армія Крайова інтегрувала жінок у розвідку, кур'єрські маршрути, диверсійні підрозділи та комунікаційні мережі, що зумовило їхній стратегічний внесок у національний спротив.

Індивідуальні біографії жінок-дипломаток і розвідниць стали важливим аналітичним матеріалом, який дозволив реконструювати особисті мотиви, професійні маршрути, моральні дилеми та структурні обмеження, із якими вони зіштовхувалися під час виконання службових завдань. Досвід Вірджинії Голл, Ненсі Вейк, Мадлен Фуркад, Віолетти Сабо, Ельжбети Завацької, Марії Віттек, Сюзанн Борель та інших засвідчує, що жінки не лише виконували

поставлені завдання, але й нерідко очолювали складні агентурні операції, приймали самостійні стратегічні рішення та діяли у надзвичайно ризикованих умовах. Усі ці приклади демонструють значення жіночого інтелектуального, організаційного й емоційного ресурсу для перемоги над тоталітарними режимами та забезпечення ефективності міждержавної комунікації.

Виявлено особливості функціонування жіночих структур у розвідувальних та дипломатичних відомствах, серед яких: жорстка ієрархія, значна залежність від конспірації, професійна підготовка, психологічний відбір і високі вимоги до стійкості. Гендерні бар'єри проявлялися у формі недовіри, обмежених кар'єрних перспектив, недооцінювання внеску та закріплення за жінками «другорядних» ролей. Водночас саме гнучкість і непомітність жіночих позицій стали перевагами, що дозволяли ефективно виконувати завдання, недосяжні для чоловіків у тих самих умовах.

Аналіз педагогічного потенціалу теми засвідчив її значущість для формування громадянських і гендерних компетентностей учнів. Образи жінок, залучених до антинацистської боротьби, є цінним ресурсом для виховання критичного мислення, емпатії, відповідальності, розуміння демократичних цінностей та усвідомлення рівності прав і можливостей. Приклад жіночої участі у війні долає стереотипи, демонструє багатовимірність історичного процесу та сприяє формуванню активної громадянської позиції школярів. У межах аналізу чинних підручників виявлено, що принцип гендерної рівності реалізується фрагментарно: жіночі постаті представлені нерівномірно, часто другорядно, а деякі аспекти жіночого досвіду повністю відсутні. Ця диспропорція потребує подолання шляхом модернізації змісту та включення матеріалів про діяльність жінок у дипломатії, розвідці та русі Опору.

На основі проведеного дослідження розроблено методичні рекомендації, спрямовані на інтеграцію теми жіночої участі у війні в освітній процес. Запропоновані підходи дозволяють підсилити гуманітарний складник навчальних програм, розвивати в учнів навички критичного аналізу, формувати чутливість до питань рівності та недискримінації, а також

створювати багатоперспективні моделі викладання історії та громадянської освіти.

Узагальнюючи результати, можна стверджувати, що жіноча участь у дипломатичних місіях та розвідувальних операціях 1939–1945 рр. була вагомим, структурно організованою та стратегічно важливою для антитоталітарного спротиву. Її комплексний аналіз відкриває нові можливості не лише для історичної науки, а й для сучасної освіти, яка покликана формувати покоління, здатне цінувати рівність, свободу, відповідальність і людську гідність. Включення жіночих історій у навчальний процес є необхідною умовою побудови демократичного суспільства та розвитку зрілої громадянської свідомості.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Аніщук Н., Горяга О. Впровадження гендерного підходу в історії держави та права. Право та державне управління, № 2. Одеса, 2023. С. 424-428.
URL: http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/2_2023/61.pdf
2. Буткалюк Г. Аналіз впливу шкільного підручника з історії на формування гендерної ідентичності учнів старшої школи. Наукові записки кафедри педагогіки, вип. XXXIV. Харків, 2014. С. 29-36.
URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Nzkg_2014_34_6
3. Васильків І. Д., Сіромський Р. Б., Островський В. В. Всесвітня історія (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль: Астон, 2023. 204 с.: іл.
4. Гісем О., Мартинюк О. Всесвітня історія (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Харків: Видавництво «Ранок», 2018. 176 с.: іл.
5. Гісем О., Мартинюк О. Всесвітня історія (рівень стандарту): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Харків: Видавництво «Ранок», 2019. 224 с.: іл.
6. Глушко С. Гендерні особливості дипломатичної служби в Україні та у світі. URL: <http://icps.com.ua/vyrishennyapytannya-hendernoyi-rivnosti-na-dyplomatychniy-sluzhbi--lezhyt-velykoyu-miroyu-v-ekonomichniy-ploschyni/>
7. Грінченко Г., Кобченко К., Кісь О. Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства. Київ: Арт книга, 2015. 335 с. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000016591>
8. Гринь О. В. Гендерна проблема на уроках історії у старшій школі. Жінки Чернігівщини: історія і сучасність. Жінка в умовах сучасної реальності: самоідентифікація і перспективи. Матеріали XIII обласної науково-практичної

конференції, Чернігів, 25 листопада 2020 р. За заг. ред. І. В. Дорожкіної. Чернігів : ПАТ «Поліграфічно-видавничий комплекс «Десна», 2020. С. 74-77.

URL: <https://epub.chnpu.edu.ua/jspui/handle/123456789/7052>

9. Захарова О., Марценюк Т. Гендерні особливості дипломатичної служби в Україні та світі. Київ: Міжнародний центр перспективних досліджень, 2015. 35 с.

URL: https://www.icps.com.ua/assets/uploads/images/files/zh_nki_v_diplomat_nutrosch.pdf

10. Ільюшин І. І. Армія Крайова. Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2003. 688 с.: іл. URL:

http://www.history.org.ua/?termin=Armiia_Krajova

11. Кін С. Загін неприкаяних. Вчені і шпигуни, які стали на заваді атомній бомбі Гітлера. Переклад Назар Старовойт, 2024.

12. Кіссинджер Г. Дипломатія. Пер. Володимир Горбатько, М.Гоцацюк. Stone Publishing, 1994 р. 864 с.

13. Коваль Г. П. Польща – сторінки історії. Миколаїв, 2021. 423 с. URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Koval_Hennadii/Polscha_storinky_istorii.pdf

14. Концепція громадянської освіти в Україні: схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710-р. Урядовий портал. Офіційний вебсайт Верховної Ради України. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-p#Text>

15. Левітас Ф., Рамазанов Ш. Ключові питання міжнародної політики передодня Другої світової війни в зарубіжній історіографії. Вчені записки. Серія: Історичні науки, 33(72) (4), 2022. с. 107-113. URL:

[http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_istor_2022_33\(72\)_4_20](http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_istor_2022_33(72)_4_20)

16. Матяш І. Перші жінки на відповідальній посаді в зовнішньополітичному відомстві в Україні й Польщі (Казимира Іллакович і Надія Суровцова). Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки., 2024, вип. 33. С. 271-305. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001535260>

17. Окладна М., Менькова Л. Жінка на дипломатичній службі: історія, проблеми та перспективи. Право та інноваційне суспільство, електронне наукове видання, 2020, № 2 (15). URL: http://apir.org.ua/wp-content/uploads/2020/12/Okladna_Menkova15.pdf
18. Полянський П. Всесвітня історія (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Грамота, 2018. 256 с.: іл.
19. Полянський П. Всесвітня історія (рівень стандарту): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Грамота, 2019. 256 с.: іл.
20. Сорочинська Н., Гісем О. Всесвітня історія (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2018. 256 с.: іл.
21. Цілі сталого розвитку ООН: Цілі сталого розвитку до 2030 року. Організація Об'єднаних Націй. URL: <https://sdgs.un.org/goals>
22. Щупак І. Я. Всесвітня історія (рівень стандарту): підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: УОБЦ «Оріон», 2019. 256 с.: іл.
23. Allan Mallinson. Josephine Baker and the remarkable women of espionage who helped win the Second World War. Newsletter. Country life. URL: <https://www.countrylife.co.uk/people/josephine-baker-and-the-remarkable-women-of-espionage-who-helped-win-the-second-world-war>
24. Anna Nowakowska-Wierzchoś: Wanda Gertz: opowieść o dziewczynie żołnierzu (cz. 1) URL: <https://histmag.org/Wanda-Gertz-opowiesc-o-dziewczynie-zolnierzu-cz-1-1055>
25. Andrew, Christopher. The Defence of the Realm: The Authorized History of MI5. London: Allen Lane, 2009. URL: <https://archive.org/details/defenceofrealmu0000andr/page/n1099/mode/2up>
26. Andrzej Przewoźnik: Helena Rudzińska. W: Polski Słownik Biograficzny. T. XXXIII/1 (zeszyt 136): Rudowski Jan – Rustejko Józef. Wrocław Warszawa Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wyd. PAN, 1991, s. 8.
27. Blum, Howard. The Last Goodnight. New York: Harper Collins, 2016. URL: <https://archive.org/details/lastgoodnightwor0000blum>

28. Borel, Suzanne. *Par une porte entrebâillée: ou, Comment les Françaises entrèrent dans la carrière*. Paris: La Table Ronde, 1972.
29. Claude Faure. «A Brief History of Contemporary French Intelligence and Security Services.» *Revue historique des armées*, no. 247, 2007, pp. 70-81. URL: <https://journals.openedition.org/rha/1843?lang=en>
30. Collectif (sous la direction de Philippe Baumard). *Revue de recherche sur le renseignement. Tome 1: Les femmes dans le renseignement*. Paris: Mareuil Éditions, CNAM, 2025.
31. Craig R. Gralley. *A Climb to Freedom: A Personal Journey in Virginia Hall's Steps. In the First Person*. *Studies in Intelligence* Vol 61, No. 1, 2017. URL: <https://www.cia.gov/resources/csi/static/A-Climb-to-Freedom.pdf>
32. Curie, Ève. *Madame Curie*. Translated by Vincent Sheean. Garden City, New York: Doubleday, Doran and Co., 1938. URL: <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.89235/page/n29/mode/2up>
33. Curtis, Lara R. «Introduction: Writing resistance and the question of gender - Charlotte Delbo, Noor Inayat Khan, and Germaine Tillion.» *Writing Resistance and the Question of Gender: Charlotte Delbo, Noor Inayat Khan, and Germaine Tillion*. Switzerland: Springer Nature, 2019 – p. 12. URL: <https://scispace.com/pdf/writing-resistance-and-the-question-of-gender-charlotte-3exuf1cvvx.pdf>
34. Daria Nałęcz, Podsumowanie, w: *Polsko – brytyjska współpraca wywiadowcza podczas II wojny światowej. Ustalenia Polsko – Brytyjskiej Komisji Historycznej*, t. I i II, Warszawa: Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, 2004, s. 545-554
35. Deac, Wilfred P. *Wars Are Not Won by Respectable Methods*. HistoryNet. URL: <https://www.historynet.com/amy-elizabeth-thorpe-ww2-mata-hari/>
36. Denéchère, Yves. *Femmes et diplomatie: France, XX siècle*. Peter Lang, 2016.
37. Dornel Laurent. *Passages et frontières en Aquitaine: expériences migratoires & lieux de transit* (in French). PUPPA, 2018 – p. 17. URL:

[file:///C:/Users/User1/Downloads/Dornel Laurent dir Passages et frontieres en Aquit.pdf](file:///C:/Users/User1/Downloads/Dornel%20Laurent%20dir%20Passages%20et%20frontieres%20en%20Aquit.pdf)

38. Dorota Kromp. Katarzyna Minczykowska: Generał Maria Wittek 1899–1997. Naczelną komendantką Organizacji Przysposobienia Wojskowego Kobiet i Szef Wojskowej Służby Kobiet Komendy Głównej Służby Zwycięstwa Polski – Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej. W: Waldemar Rezmer (red.): Służba Polek na frontach II wojny światowej, cz. 5 Wojenna służba Polek w II wojnie światowej. Toruń: Fundacja «Archiwum Pomorskie Armii Krajowej oraz Wojskowej Służby Polek», 2003.

39. Ed J. Hagerth, N. West. MI6: Operations of the British Secret Intelligence Service 1909-1945. Strategic Security, 2020, Vol. 13, No. 3, pp. 149-152. URL: <https://digitalcommons.usf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1874&context=jss>

40. Ellison, K. MI6 Section V in WW2. Britain, 2017. URL: https://www.academia.edu/40558958/MI6_Section_V_in_WW2_Revised_2020

41. Escott, Beryl E. The Heroines of SOE. Stroud, Gloucestershire: The History Press, 2010.

URL: <https://archive.org/details/heroinesofsoefse0000esco/page/4/mode/2up>

42. Foot, M.R.D. SOE in France. London: Her Majesty's Stationery Office, 1976. URL: <https://archive.org/details/soe-france-foot/page/n23/mode/2up>

43. Francisco Drohojowski. Natalia Askenazy (1915-1988). Louis-Albert Mensdorff Pouilly, Stulecie Liceum Francuskiego w Warszawie, Tom 1: 1919-1939, Rafał Bukowicz, Benoit Baloge, Warszawa: Liceum Francuskie w Warszawie, 2019, s. 72-73 URL: <https://www.calameo.com/read/0062844665b879e75741a>

44. Franciszek, P. Gretz. Wanda – Dywersja i sabotaż kobiet «DYSK». Okruchy Historii, 2022. URL: <https://okruchyhistorii.blogspot.com/2022/02/gretz-wanda-dywersja-i-sabotaz-kobiet.html>

45. Fry, H. Betty Webb, the humble codebreaker who helped to defeat the Nazis. Engelsberg Ideas, themes: espionage, history, war – 2025. URL: <https://engelsbergideas.com/portraits/betty-webb-the-humble-codebreaker-who-helped-to-defeat-the-nazis/>

46. Fry, H. The «Secretaries» of MI6. Engelsberg Ideas, 2023. URL: <https://engelsbergideas.com/notebook/the-secretaries-of-mi6/>
47. Helm, Sarah. A Life in Secrets: Vera Atkins and the Missing Agents of WWII. New York: Anchor Books, 2005. URL: <https://archive.org/details/lifeinsecretsver00sara/mode/2up>
48. Hubbard-Hall, Claire. Her Secret Service: The Forgotten Women of British Intelligence. W&N, 2024.
49. King, Stella. «Jacqueline», Pioneer Heroine of the Resistance. Arms and Armour Press, 1989.
50. Kowalski W. Życie z piętnem zdrajczyni - tragiczna historia kpt. AK Emilii Malessy. Historia i Tradycja, 2021. URL: <https://hit.policja.gov.pl/hit/aktualnosci/204702,Zycie-z-pietnem-zdrajczyni-tragiczna-historia-kpt-AK-Emilii-Malessy.html>
51. Les Compagnons de la libération et les Français libres du Havre. de MONTALEMBERT D'ESSE Alix (1888-1973) Résistance. Réseau CND Castille URL: <https://compagnonshavrais.jimdofree.com/biographies-de-ffl-du-havre/de-montalembert-d-esse-alix-r%C3%A9sistance/>
52. Lovell, Mary S. Cast No Shadow. (Ebook edition, originally published in 1992.) London: Abacus. p. 9.
53. Mackenzie, W. The Secret History of the Special Operations Executive: The SOE 1940-1945. London : St Ermin's Press, 2020. URL: https://books.google.com.ua/books/about/The_Secret_History_of_SOE.html?id=_yOHQgAACAAJ&redir_esc=y
54. Marcinkiewicz-Kaczmarczyk A. Oddział Dywersji i Sabotażu Kobiet «Dysk». Przystanek historia, Okres historyczny (1939-1945) II wojna światowa – 2024. URL: <https://przystanekhistoria.pl/pa2/tematy/armia-krajowa/112065,Oddzial-Dywersji-i-Sabotazu-Kobiet-Dysk.html>
55. Marcinkiewicz-Kaczmarczyk A. Rekrutacja do Pomocniczej Służby Kobiet. Przystanek historia, Okres historyczny (1939-1945) II wojna światowa – 2024.

URL: https://repozytorium.uwb.edu.pl/jspui/bitstream/11320/14922/1/A_Marcinkiewicz_Kaczmarczyk_Pomocnicza_Sluzba_Kobiet_w_Polskich_Silach_Zbrojnych.pdf

56. Marie-Madeleine Fourcade. *L'Arche de Noé*, t. 2. Paris: Éditions Fayard, coll. «Le Livre de poche» (no 3140), 1971 (réimpr. 1998) (1re éd. 1968), 446 p.

57. Mary Kinnear, *Woman of the World: Mary McGeachy and International Cooperation*. Toronto, 2004 URL: file:///C:/Users/User1/Downloads/woman-of-the-world-mary-mcgeachy-and-international-cooperation-9781442683532_compress.pdf

58. Masterman, John Cecil. *The Double-Cross System in the War of 1939 to 1945*. 1972.

59. Minczykowska K. *General Elżbieta Zawacka «Zo» (1909-2009)*, Toruń-Warszawa, 2014.

URL: file:///C:/Users/User1/Downloads/El%C5%BCbieta_Zawacka_1909_2009_zas%C5%82u%C5%BCon.pdf

60. Ministry for Europe and Foreign Affairs. The first women to be appointed to senior-level posts: Marcelle Campana and Isabelle Renouard. URL: <https://www.diplomatie.gouv.fr/en/the-ministry-and-its-network/gender-equality-at-the-ministry-for-europe-and-foreign-affairs/article/the-first-women-to-be-appointed-to-senior-level-posts-marcelle-campana-and>

61. Morris, N. *The Special Operations Executive 1940-1946*. BBC – History, 2011. URL: https://www.bbc.co.uk/history/worldwars/wwtwo/soe_01.shtml

62. Mulley, Clare. *The Spy Who Loved: The Secrets and Lives of Christine Granville*. Macmillan, 2012.

URL: https://archive.org/details/spywholovedsecre0000mull_q2y2/mode/2up

63. «Noor-un-nisa Inayat Khan». Sufi Order International. 2009. URL: <https://inayatiyya.org/noor-un-nisa/>

64. Not Bad for a Girl from Baltimore: The Story of Virginia Hall, U.S. Embassy in Estonia. URL: <https://ee.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/207/Not-Bad-for-a-Girl-from-Baltimore.pdf>

65. O'Connor, Bernard. *SOE Heroines*. Gloucestershire: Amberly Press, 2018.
66. Philby, K. *My Silent War*. The Autobiography of a Spy. Arrow, 1968. URL: https://archive.org/details/mysilentwar0000phil_b9r1
67. Pierre Péan, Laurent Ducastel: *Jean Moulin, the ultimate mystery*, Paris: Albin Michel, 2015.
68. Pierre Sandahl. *History of the Alliance Network based on the Organization's Archives, Documents and Letters*. 1953.
69. Polska Podziemna. Komenda Główna ZWZ – AK 1940-1945. URL: <https://www.dws-xip.com/PW/formacje/pw97.html>
70. Robyn Walker. *The Women Who Spied for Britain: Female Secret Agents of the Second World War*. Stroud: Amberley, 2014. URL: <https://www.lander.odessa.ua/doc/BritainFemaleSecretAgents.pdf>
71. Rozporządzenie Ministra Obrony Narodowej z dnia 14 grudnia 1942 r. wydane w porozumieniu z Ministrami Spraw Zagranicznych, Wewnętrznych i Opieki Społecznej o zaciągu ochotniczym kobiet do pomocniczej służby wojskowej w Polskich Siłach Zbrojnych. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=LDU19420110025>
72. Sébastien Albertelli. «The BCRA and its agents in France.» *Free France, Free France Foundation*, Panazole-Lavauzelle, 2005, pp. 123-139.
73. Sébastien Laurent. «The Free French Secret Services: Intelligence and the Politics of Republican Legitimacy.» *Intelligence and National Security*, 15.4 (2000), pp. 19-41.
URL: file:///C:/Users/User1/Downloads/The_Free_French_Secret_Services_Intelli.pdf
74. Show ignores woman at heart of story. *The Telegraph*. 23 April 2003. Archived from the original on 22 October 2014. URL: <https://www.telegraph.co.uk/news/uknews/1428161/Show-ignores-woman-at-heart-of-story.html>

75. Simkin J. British History. Spies and Spymasters. Elizabeth Pack (Cynthia). Spartacus Educational Publishers Ltd, 1997-2021. URL: <https://spartacus-educational.com/SPYpack.htm>
76. Simkin J. French Resistance. Secret Service. Andrée Borrel. Spartacus Educational Publishers Ltd, 1997-2021. URL: <https://www.spartacus-educational.com/SOEborrel.htm>
77. Simkin J. French Resistance. Secret Service. Lise de Baissac. Spartacus Educational Publishers Ltd, 1997-2021. URL: <https://www.spartacus-educational.com/SOEbaissac.htm>
78. Simkin J. French Resistance. Secret Service. Odette Sansom. Spartacus Educational Publishers Ltd, 1997-2021. URL: <https://www.spartacus-educational.com/SOEsansom.htm>
79. Simkin J. Second World War. The Home Front. Military Intelligence (MI5). Spartacus Educational Publishers Ltd, 1997-2021. URL: <https://www.spartacus-educational.com/FWWm5.htm>
80. Simkin J. Second World War. The Home Front. Military Intelligence (MI6). Spartacus Educational Publishers Ltd, 1997-2021. URL: <https://www.spartacus-educational.com/FWWm6.htm>
81. Simkin J. Second World War. Secret Service. Noor Inayat Khan. Spartacus Educational Publishers Ltd, 1997-2021. URL: <https://www.spartacus-educational.com/SOEnoor.htm>
82. Simkin J. Second World War. Secret Service. Prosper Network. Spartacus Educational Publishers Ltd, 1997-2021. URL: <https://www.spartacus-educational.com/SOEprosper.htm>
83. Simkin J. Second World War. Secret Service. Vera Atkins. Spartacus Educational Publishers Ltd, 1997-2021. URL: <https://www.spartacus-educational.com/SOEatkins.htm>
84. Simkin J. Second World War. Secret Service. Virginia Hall. Spartacus Educational Publishers Ltd, 1997-2021. URL: <https://www.spartacus-educational.com/SOEhall.htm>

85. Simkin J. Second World War. Secret Service. Violette Szabo. Spartacus Educational Publishers Ltd, 1997-2021. URL: <https://www.spartacus-educational.com/SOEszabo.htm>
86. Simkin, J. Second World War. The Resistance. French Resistance. Spartacus Educational Publishers Ltd, 1997-2021. URL: <https://spartacus-educational.com/FRresistance.htm>
87. Simkin J. Second World War. Women at War. Secret Service. Nancy Wake. Spartacus Educational Publishers Ltd, 1997-2021. URL: <https://www.spartacus-educational.com/SOEwake.htm>
88. Simkin J. Second World War. Women at War. The Resistance. Lucie Aubrac. Spartacus Educational Publishers Ltd, 1997-2021. URL: <https://spartacus-educational.com/FRaubracL.htm>
89. Simkin J. Second World War. Women at War. The Resistance. Marie-Madeleine Fourcade. Spartacus Educational Publishers Ltd, 1997-2021. URL: <https://spartacus-educational.com/FRfourcade.htm>
90. Smith William. WWII Codebreakers and Spies. London: Andre Deutsch. – 2019
91. Soviet Women Strong, «The Port Arthur News». 21 sierpnia 1944
92. Stanica O. MI6: From World War II to Present Day – an Evolution in Espionage. The Diplomatic Affairs, 2023. URL: <https://www.thediplomaticaffairs.com/2023/08/12/mi6-from-world-war-ii-to-present-day-an-evolution-in-espionage/>
93. Stevenson, W. Spymistress: The Life of Vera Atkins, the Greatest Female Secret Agent of World War II. New York: Arcade Pub., 2007. URL: <https://archive.org/details/spymistresslifeo00will/page/n5/mode/2up>
94. Tickell, Jerrard. Odette: The Story of a British Agent. London, UK: Chapman & Hall, 1956.
95. Tillion, Germaine. Ravensbrück: An Eyewitness Account of a Women's Concentration Camp. Translated by Gerald Satterwhite. Garden City, New York: Doubleday Publishing, 1975.

96. Toy, R., Smith, C. Women in the Shadow War: Gender, Class and MI5 in the Second World War. *Women's History Review*, vol. 27, no. 5, pp. 688-706. URL: https://www.researchgate.net/publication/318277735_Women_in_the_shadow_war_gender_class_and_MI5_in_the_Second_World_War
97. Tweedy, N., Day, P. How a Peruvian Beauty Stopped a Nazi Tank Division in Its Tracks. *The Telegraph*, 2005. URL: <https://www.telegraph.co.uk/news/1497640/How-a-Peruvian-beauty-stopped-a-Nazi-tank-division-in-its-tracks.html>
98. Vigurs, Kate. *Mission France: The True History of the Women of SOE*. New Haven: Yale University Press, 2021.
99. Weitz, Margaret Collins. *Les combattantes de l'ombre: Histoire des femmes dans la Résistance*. Paris: Albin Michel, 1996.
100. Whitehead, Jennifer. *Our Mission. SIS*. URL: <https://www.sis.gov.uk/about-us/>
101. Wittek M. *Wojskowa służba kobiet w konspiracji II wojny światowej*. Zawacka.pl. — Режим доступа: https://zawacka.pl/uploads/Prezentacja%201/Wojskowa_Służba_Kobiet_w_Konspir.pdf
102. Żuczkowski M. *Służba Kobiet w strukturach wojskowych Polskiego Państwa Podziemnego na przykładzie Dowództwa Głównego Służby Zwycięstwu Polski i Komendy Głównej Związku Walki Zbrojnej – Armii Krajowej*. URL: [file:///C:/Users/User1/Downloads/S%C5%82u%C5%BCba_kobiet_w_strukturach_wojskow%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User1/Downloads/S%C5%82u%C5%BCba_kobiet_w_strukturach_wojskow%20(1).pdf)